

Фларыян Чарнышэвіч

НАДБЯРЭЗІНЦЫ

Раман у трох частках,
заснаваны на рэальных падзеях

Пераклад з польскай

Мінск
Выдавец А.М. Янушкевіч
2017

УДК 821.162.1-31
ББК 84(4Пол)-44
Ч-21

Пераклад з польскай:

Кацярына Маціеўская (ч. 1, раздз. I–XXVIII), Алена Пятровіч (ч. 3, раздз. XI–XXIV), Марына Шода (ч. 2, раздз. XXIX–XXXVII; ч. 3, раздз. I–X), Ганна Янкута (ч. 1, раздз. XXIX–XXXV; ч. 2, раздз. I–XXVIII) паводле выдання: Czarnyszewicz F. Nadberezycy. Kraków: Arcana, 2010.

Пад рэдакцыяй Марыі Мартысевіч

У афармленні вокладкі выкарыстаны фрагмент карціны
Вітольда Бялыніцкага-Бірулі «Блакiтнай вясной»
(Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь)

*Кніга выдадзена пры падтрымцы
Польскага інстытута ў Мінску*

Чарнышэвіч, Ф.

Ч-21 Надбярэзінцы : раман у трох частках, заснаваны на рэальных падзеях / Фларыян Чарнышэвіч ; пер. з пол. К. С. Маціеўскай [і інш.] ; пад рэд. М. А. Мартысевіч. — Мінск : А. М. Янушкевіч, 2017. — 664 с.

ISBN 978-985-7165-14-8.

«Надбярэзінцы» — самы вядомы твор Фларыяна Чарнышэвіча, польскага пісьменніка, які паходзіў з тэрыторыі сённяшняй Беларусі і з 1924 года жыў у Аргентыне. Гэтая авантурна-меладраматычная эпопея, напісаная на аўтабіяграфічным матэрыяле, апавядае пра драматычны лёс жыхароў шляхецкіх засценкаў на землях паміж Бярэзінай і Дняпром у 1911–1920 гадах. Яе першае выданне ў 1942 годзе прайшло незаўважна, па-новаму было адкрыта польскімі інтэлектуаламі ў 1950-я гады, атрымаўшы надзвычай ухвальныя водгукі за рэалістычнасць і маштабнасць твору.

УДК 821.162.1-31
ББК 84(4Пол)-44

ISBN 978-985-7165-14-8

© Copyright for the Polish edition ARCANA, 2010
© Пераклад на беларускую мову, выданне на беларускай мове, афармленне. Выдавец А.М. Янушкевіч, 2017

*Мілым землякам з ракі Бярэзіна,
што захавалі вернасць Айчыне,
гэты пераказ крыўдаў, зазнаных ад дзяржавы і суседзяў,
пераказ перамог і балючых расчараванняў, што напаткалі нас
у пару змагання за самае дарагое,
прысвячаю з гарачым прыветам — дзе б вы ні знаходзіліся.*

Аўтар

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

I Пагі

Хутар валокі¹ на тры ў гушчары бяскрайніх бярэзінскіх лясоў, у абтоку дзвюх рачулак. Палову займаюць лугі, што дзесяцінным² разлогам бягуць уздоўж берагоў праз усю даўжыню клінападобнай паляны. Ад лесу — пойменныя, каровіны, ад поля — мурожныя, для авечак і коней. У заходнім куце паляны рачулкі злучаюцца ў адну лукавіну, і луг шырэе амаль утрая. Там, на мурагу, на адлегласці дзесяці загонаў³ стаяць у рад тры магутныя дубы. На вышыні двух-трох сажняў³ іх камлі аперазанья квадратнымі памостамі, якія знізу густа абаблілі вялізнымі цвікамі. Калі глядзець з зямлі, памосты нагадваюць кратаваныя брамы старасвецкіх замкаў, толькі шчыльнейшыя і шырэйшыя разы ў чатыры. Мясцовыя называюць іх подкурамі. А вышэй на галінах парамі стаяць адзін пад адным вулі.

Пад сярэднім подкурам спыніўся барадаты сівы стары ў будзённай засцяпковай апраўцы: цесная шляхецкая шапка, чорны крамны пінжак, даматканья клятчастыя штаны і вялікія боты з халявамі гармонікам. У адной руцэ вясло, у другой — торба з рыбаю. Побач з ім — хударлявы хлопчык гадоў дзевяці, босы, у паношанай канфедэратцы і зрэбным споднім. Адной рукою ён паўланску ўпіраўся ў бок, другою вертыкальна трымаў просты, у тры разы даўжэйшы за яго, ляшчынавы кій з заостраным бляшаным наканечнікам.

¹ Валока — 21,36 га.

² Дзесяціна — 1,1 га.

³ Сажань — каля 1,95 м.

Быў цудоўны чэрвеньскі поўдзень — ціха і сонечна. Цень ад лесу ўжо выцягнуўся на стаю⁴ з гакам.

— Дзеда, — прамовіў хлопчык, цікаўна пазіраючы ўверх на подкур, — а Мікіта сказаў, што гэныя зубы ў подкура жалезныя, гэта праўда?

— Драўляныя, — каротка адказаў стары, уважліва глядзячы супраць сонца ў бок лесу.

— Драўляныя? Дык іх жа мядзведзь пакрышыць.

— Не пакрышыць, яны дубовыя, моцныя.

— Дубовыя? Дзеда, а Мікіта казаў, што мядзведзь дужы як конь сівы, а лапы як сіта, праўда?

— Няпраўда. Няма мядзведзяў, большых за мінулагодніх цялятаў, толькі таўсцейшыя яны і кудлатыя, як авечкі.

— Кудлатыя? Дзе-е-да! Я во з гэтым, — паказаў малы на кій, — ніякіх мядзведзяў не баюся.

— Такі вялікі хлопец, ці ж табе баяцца, — адгукнуўся стары, яшчэ пільней углядаючыся ў лес.

— Куды ты, дзеда, усё глядзіш і глядзіш? Мужыкі там ужо?

— Не, ляснік Васілеўскі да нас ідзе, — стары павярнуўся да хлопца, кінуў позірк на ягоную апратку, строга кінуў: — Ты як штаны перакруціў? А ну запраўся, сарамотнік!

Хлопчык паружавеў і шмыгануў за дрэва. Праз хвілінку вярнуўся запраўлены, стаў побач з дзедам гэтак жа, як раней, і пачаў з цікавасцю назіраць за госцем, які ўжо набліжаўся.

Гэта быў мужчына пад сорок, рослы, мажны, з чырвоным, як бурак, тварам і рудаватай кароткай барадой. Насіў ён палінялую канфедэратку, кароткую бурую світку, шэрыя ваўняныя дамаатканыя штаны і лапці. На грудзях перакрыжоўваліся два шырокія рамяні: адзін — ад стрэльбы, руля якой вызірала з-за пляча, другі — ад паляўнічай, з казінай скуры, торбы, што матлялася каля левага сцягна. На рамяні ад торбы насупраць сэрца — жоўтая бляха шырынёю з далонь і з выбітым надпісам па-руску: «Лѣсной сторож».

— Я цябе пазнаў, ледзь ты толькі з лесу выйшаў, — гукнуў стары, калі ляснік ужо быў за некалькі крокаў ад яго.

⁴ Стая — каля 80 м.

— Значыць, багатым ніколі не буду, — адказаў той, напалову жартуючы, напалову верачы ў такія забабоны, і павітаўся, здымаючы шапку: — Хай будзе пахвалёны Езус Хрыстус!

Ён схіліўся да рукі старога і гучна прыцмокнуў, цалуючы.

— На вякі вякоў! — азваўся стары і пацалаваў лесніка ў патыліцу.

Ляснік, у сваю чаргу, падаў руку для пацалунку хлопчыку. Паглядзіў яго па галаве і запытаўся:

— Як гадуешся, хлопча? От, гасцінцу нікага для цябе не маю... А што за кій у цябе? На рыбу такія восці выстругаў?

— Гэта не восці, — пакрыўджана запырэчыў малы, — гэта штых!

— Штых? Навошта штых?

— А з мужыкамі ваяваць!

— З мужыкамі ваяваць?! А што, пане Балашэвіч, — звярнуўся ляснік да старога, — няўжо зноў нітаўцы збіраюцца?

— Так. Цэлай вёскай заўтра прыйсці хочучь, нібыта праз знявагу грамадскага пастуха, якому пазаўчора нявестка мая шмат клопату ўчыніла, з лугу разам з быдлам праганяючы.

— Цэлай вёскаю напасці хочучь? Але ж і зладзюгі! Бандыты! Закалотнікі! А можа, толькі для постраху чуткі распускаюць, га?

— Дык нам людзі з саміх Нітаў данеслі, што не маняць тыя.

— Ось яно як... Ну, то дзякуй Богу, што хаця б знайшліся добрыя людзі і вам данеслі, цяпер час ёсць падрыхтавацца і навучыць гадаў за чужы плот няпрошана не лазіць. Пэўна ж, паклікалі вы ўрадніка?

— Не, сваёю радзінай, як звыкла, бараніцца будзем.

— Дык вас жа цэлая вёска ўшчэнт затопча, а тое, не дай Божа, і заб'юць каго. Што ж вы сабе думаеце?

— Затопчуць дык затопчуць, заб'юць дык заб'юць, але ўрадніка прасіць ні я, ні сыны мае не хочам. Самі бараніць будзем.

— Гм, прасіць не хочаце... А тады чаму ж хаця б нас не паклікаці? Мы ж можам разам, усе ляснічыя з аб'ездчыкам сабрацца, з засценку дзясятка які спрытнейшых хлопцаў узяць, і як будзеце ведаць, што маюць прыйсці, засесці за мастком у лесе, а там ужо грамадою лупануць ды матыліцу з галоваў выгнаць.

— Яно калі захацець — дык можна і людзей сабраць, і перцу ўсыпаць, а далей што? Сёння ім талакою адлуп дамо, а раніцой яны зноў накінуцца. Не будзем жа ўвесь час нападготове стаяць. А зусім раз’ятрацца — дык і спаліць могуць. Што, не так?

— Вы іх адно раздражніце і ўсё. А я вам кажу, што як добра налупіць, дык больш не прыйдуць. Вось як дзяцей свавольных вучаць?

Балашэвіч нязгодна пакруціў галавою і цяжка ўздыхнуў.

— Ой, пане Васілеўскі, верыш — так нам гэтая грызня з імі ўгоркла, аж страх! Мы ўжо з сынамі гаварылі: хай толькі Бог дасць да канца кантракту дажыць, а болей не трэба. Свайго, уласнасці сваёй, ужо будзем у люднейшым месцы шукаць.

— Ай, ды перамелецца ўсё, праміне — і далей тут жыць будзеце. Столькі гадоў ужо... Такі хутар кідаць не варта... А яшчэ чаго ў вас новага? Як здароўе вашае?

— Дзякуй за клопат, от, кльпаю памаленьку.

— І тое добра. Вам, пане Балашэвічу, зараз толькі жыць і песні спяваць. Такую гаспадарку паднялі, такіх сыноў разумных выгадавалі! Во, — павярнуўся ён да хлопчыка, — і ўнук ужо які! Такі ваяка. А вучышся як? Чытаеш лоўка ўжо?

Ён на ўласныя вушы чуў неяк, як хлопец чытае, але згадаў навуку, бо хацеў пахваліцца ўласным сынам.

— Добра вучыцца, — сказаў Балашэвіч. — Ты ж чуў яго чытанне.

— І мой ужо чытае, дзякуй Богу.

— Чытае, кажаш? А я ж помню, што як зімою малацілі, то быў у нас і не ўмеў ні бэ ні мэ.

— Так, зімою жаднай літары не ведаў, а цяпер от чытае — як рэпу грызе.

— Скуль жа так хутка? Навучыў хто?

— Дык часам Казік са Смалярні, Каралеў унук, паказвае, а астатняе сам. Знойдзе якую паперку друкаваную і разбірае сабе, чытае, вучыць. Так яму навучыцца закарцела, што нават і ў сне пра гэта гаворыць.

— Калі так моцна хоча, то вучыце, час ёсць яшчэ, хлопец не стары.

— Лёгка сказаць — вучыце, але дзе, як, за што?

— Зімою хай да Казіка ходзіць, недалёка ж. Ці, можа, ён болей вучыць не будзе?

— Вучыць будзе, але незасцяпковых баіцца браць, каб ураднік не разагнаў.

— Пагутары са сваім аб'ездчыкам, мо штосьці...

— Ды што там аб'ездчык, — перарваў Васілеўскі. — Я самога памешчыка хачу прасіць. Калі прыедзе зімой на паляванне і з мядзведзем пашанцуе, дык пакланюся яму нізка, руку пацалую і буду прасіць памагчы ды парадзіць. Прасіць буду.

— Прасіць можна, язык не адваліцца, — пагадзіўся Балашэвіч і паглядзеў на сонца, якое ўжо хавалася ў прагал між верхавінамі лясных дрэваў. — Але пакуль мы тут з табою блынды правім, час бяжыць. Мне сённа трэба яшчэ з сынамі параіцца і да заўтрашняга разбору падрыхтавацца. Хадзем, Сташку, — паклікаў ён унука. — Запрашаю, пане Васілеўскі, да нас на хутар у госці.

— Ды якія госці... Дзякуй, але пабягу. Сённа неяк да Ямаў і Храпачова дабрацца трэба. Можа, збяру трохі людзей, каб памаглі вам заўтра.

Развіталіся як заўсёды — малодшыя пацалавалі рукі старэйшым — і разышліся: Васілеўскі — на іншы бок лесу, а тья двое — вузкай сцяжынай праз поле, дзе красавала жыта, на хутар.

Стары глыбока занурыўся ў думкі. Пахвальныя словы лесніка пра гаспадарку і сыноў абудзілі згадкі пра ўсе злыбеды, якія ён зазнаў, пакуль падняў гаспадарку ды выгадаваў дзяцей. Як нітка з разматанага клубка, цягнулася праз ягоныя думкі чарада карцінаў уласнага жыцця аж ад 1875 года, калі ён з-над Дняпра прыехаў сюды, у пушчу. А цяпер тут Рагі.

Было яму тады трыццаць сем. Малых дзяцей меў як гароху. Дзеўкам-блізняткам усяго адзінаццаць споўнілася. Ян, старэйшы сын, быў вось такі, як цяпер Стах — ужо ягоны спадкаемца. У Марціна пачыналі зубы мяняцца. Уладзь з Бронікам яшчэ без портак хадзілі. Ганка, ужо гадоў пяць як замужняя, у пялюшках ляжала. А дзвюх наймалодшых дзяўчат, што цяпер панны пераспелыя, тады і на свеце не было.

Палёў у гэтай старане тады яшчэ было вельмі мала. Абшар на дзясяткі вёрст⁵ шчыльна пакрывалі глухія нечাপаныя лясы,

⁵ Вярста — каля 1560 м.

якія, апроч палявання, ніякае карысці не прыносілі, і ўласнікі з усіх сілаў намагаліся ператварыць іх ва ўробленае, прыбытковое поле. Угаворвалі і нават прасілі людзей сяліцца ў іхніх лясках, дазваляючы выбіраць што падабаецца, апроч нерушаў, і абцягаючы першыя пяць гадоў не браць з новых пасяленцаў арэнды.

Ранняя восенню, акурат тады, калі цяпер заканчваюць жаць, Балашэвіч, адолеўшы больш за сотню вёрст лесам, выбраў сабе месца тут, між дзвюх рачулак, каб было дзе, сказаў ён, рыбку на посны дзень лавіць, а бабе бялізну й пялюшкі праць зручна. Поля не было зусім: ні хаты паставіць, ні дзяружкі разаслаць, — а наўкола, як і цяпер, стаяла глухая й непразная пушча. Найбліжэйшае поле і чалавечае паселішча было за пяць вёрст — якраз у той самай вёсцы Ніты. Яе жыхары абранае Балашэвічам міжрэчча, куды часам залазілі надраць арэхаў ці лыка, называлі Рагі.

На тым месцы ён расчысціў пагорак, зваліўшы дзесяціны дзве лесу, пабудаваў шалашы для сябе і худобы, працерабіў сцежку на тры вярсты да дарогі і напрудвесні перавёз усю сям'ю і майно.

І пачаліся турботы і цяжкая праца. Пакуль спажывалі зерне, прывезенае з сабою, было яшчэ паўбяды, а потым настаў голад. Спачатку на новай зямлі не гаспадарылася, не шанцавала страшна. Пасадзіў картоплю, угнаіў, попелам падкарміў — забуяла і ўся ў бацвінне пайшла. З грэчкай — тое самае: саломая зарасла вышэй поясу, а зернем ледзь-ледзь насенне вярнулі. І ячмень нешчасліва пасеяў, перад доўгімі дажджамі — той змакрэў і не вырас. Меў лапкі аўса — на чатыры хаты хапіла б, — дык цёмнай ноччу прыйшло мядзведжае сямейства і ўсё зжэрла, растрапала, паламала. Вялікая надзея яшчэ на проса была, якое ўрадзіла надзіва: высокае, сцябліны як тронкі грабляў, мяцёлкай па галаве дасі — і няма чалавека. Цешыліся, чакаючы, пакуль добра даспее, але тут дождж з ветрам наляцеў, і праз тры дні стала пустая салома: асыпалася проса на зямлю да апошняга зярнятка.

Адна карова вясной у балоце ўтапілася, другая таксама здохла — рысь пажэрла вымя. Зімой ваўкі падкапалі хлеб і задушлі свінаматку.

Прыйшла вясна, а ў іх, як кажучь, ні цыбулі, ні куды цыбулю ўкінуць. А жонка тым часам, як тое ў гароце і бывае, нараджа-ла дзяцей адно за адным.

Балашэвіч валасы на галаве рваў ад распачы.

Час ад часу ў Рагі з цікавасці зазіралі нітаўцы, кпілі і застрашвалі:

— Ляху, ляху! — крычалі. — Дзе ў цябе розум з галавой былі, калі ты ў такую глуш, такое чарналесце пёр? Ты што, на ўсім свеце лепшага месца не знайшоў? Бяжы, пакуль можна, а то згінеш разам з усімі сваімі вырадкамi!

Балашэвіч і сам ужо вельмі шкадаваў пра сваё неразважнае пачынанне, але ўцякаць было позна. За што новую арэнду падымаць? Як паказацца людзям на вочы з чародкай паўголых змораных дзяцей?

Ён сціснуў зубы і застаўся, вырашыўшы змагацца, пакуль ногі не выпруціць. Паехаў да швагра, выпрасіў насення, засеяў колькі было поля і з дзецьмі церабіў пушчу далей. Другі ўраджай быў лепшы і на цэлы год даў ім прынамсі хлеба. Восенню дзяўчаты назбіралі ў лесе дванаццаць пудоў⁶ арэхаў на продаж. Зімою ён сам узяўся рабіць цэбры з вёдрамі, а хлопцы налаўчыліся лавіць у сіло тхароў і лісіц ды паляваць з сякерай на гарнастаяў. Увесну яны абярнулі гэта ўсё на грошы і аддалі на гадоўлю быдла.

Яны заглыбляліся ў пушчу ўсё смялей і грунтоўней — працавалі ўсе, аж да трохгадовага дзіцяці, працавалі як мурашы, заўзята і дружна: секлі, карчавалі, збіралі галлё, закурания дымам і запэцканья сажай.

Паляна шырылася, расла, і з кожным годам хлеба і ўсялякіх дабротаў у Балашэвіча прыбывала.

Праз пяць гадоў у Рагі завітаў памешчык, пахваліў за працавітасць і прызначыў суму арэнды. Спачатку мала — усяго дзесяць рублёў, але потым кожны год на тры, на пяць, а то і на дзесяць рублёў падымаў. Калі прайшло дзевятнаццаць гадоў, хацеў выселіць, бо баяўся, што пададуць на адчужэнне паводле тэрміну даўнасці. Але Балашэвіч угаварыў: пакляўся гонарам і продкамi ды падпісаў паперу, што ні ён, ні ягоныя

⁶ Пуд — 16,3 кг.

сыны ніколі не хацелі Рагі прыўлашчыць. І іх пакінулі. Толькі з Балашэвічам і абышліся так мякка, бо за яго паручыўся памешчык, у якога ён наймаў зямлю перад гэтым. Ад іншых арандатараў уласнік пушчы не прыняў ні слова, ні подпісу — выселіў гвалтам з паліцыяй, а на іх месца засяліў новых.

Цяпер Рагі былі самым заможным хутарам у ваколіцах.

«Вам зараз толькі жыць і песні спяваць», — успомніў Балашэвіч нядаўнія словы лесніка.

Можна было б і спяваць, калі б не свавольныя Ніты. Вось красуе ніва — дзесяцін на дванаццаць — буйнога, як чарот, і густога, як шчотка, жыта. А вунь там — яшчэ адно такое поле шуміць яравым збожжам. Наўкола разлеглыя, як стэп, тлустыя лугі. У лесе сорок пяць галоваў іхнага быдла пасецца, на папары — столькі ж свіней і ў два разы болей авечак. У іх тры пары коней, каб араць, і адна на стайні — каб выязджаць. На пасецы — 25 старых раёў. Пабудовы драўляныя, але выгодныя, усім патрэбным абсталяваныя.

Выйшаўшы з унукам на пагорак, Балашэвіч нават спыніўся, радасна азіраючыся навокал. Сэрца напоўнілася гордасцю: ён — гаспадар усёй гэтай мядова-малочнай паляны. Гэта ён разам з роднымі дзецьмі яе выбедаваў.

II Наезд

Цэлы вечар на хутары рыхтаваліся да абароны перад заўтрашнім меркаваным нападам. Накасілі і прывезлі воз травы для статка, каб пастухі маглі вярнуцца з пашы раней, калі спатрэбяцца ў бойцы. Знялі з рачнога моста да Нітаў насціл, звезлі яго на дзядзінец, потым вастрылі палкі, насаджвалі на доўгія дрэўкі вілы, якімі гной кідаюць, стругалі адпаведныя сваім сілам калы, мачылі новыя лапці, зацягвалі новыя аборы: няма нічога горшага, чым калі падчас бойкі парвецца ці развяжацца абора альбо лопне пас і спадуць порткі.

Рыхтаваліся старанна, удумліва, цалкам усведамляючы бліzkую небяспеку, але без страху і залішняй гарачкі — нібыта да палявання ці сенакосу ў пагоду. Прывыклі. Кожнае лета

яны адбівалі па некалькі нападаў. Пагражаючы знішчэннем, нітаўцы ўжо і ўсёй вёскай абяцалі напасці, вось як цяпер, але з вялікае хмары заўсёды бываў малы дождж: зазвычай прыходзілі толькі самыя задзірлівыя, пераважна няўмелыя смаркачы, якіх Балашэвічы, заўжды гатовыя да бойкі і папярэдзяныя пра напад, з няславаю праганялі.

Пасля вячэры гаспадары селі на прызбу і доўга раіліся.

Назаўтра ўсе, апроч парабкаў і дзяцей, усталі, як звычайна, на світанні. Жанчыны, падаіўшы кароваў, запалілі ў печы і пачалі завіхацца са сняданкам, пастухі пагналі статкі папасвіцца пару гадзінаў, а стары Балашэвіч з сынамі ўзяўся адпраўляць Ружанец. Кожнага святочнага ранку ў Рагах чыталі як не Ружанец, то Гадзінкі альбо іншыя, адпаведныя пары года, малітвы: калі жывеш на такіх глухім хутары, да касцёла не наездзішся.

Адправіўшы Ружанец, пабудзілі парабкаў і дзяцей, паклікалі з поля пастухоў, паслалі Стаха да моста сцерагчы і селі за стол. Сняданак кабеты сёння зладзілі надзвычай шчодры: шатраваныя ячменныя бліны, мачанка з яйкамі, густа пасыпанымі скваркамі, і вэнджанымі скабкамi, на закуску — картапляныя клёцкі на малацэ і кіслае малако са смятанай і сырам. І ўсяго было ўдосталь.

Елі, згадваючы падзеі папярэдніх боек, і наперад смакавалі, як будучь дубасіць прыхадняў сёння. Падбздэравалі сябе — хата аж трэслася ад крыкаў і выбухаў смеху.

Стах пра набліжэнне захопнікаў не папярэджаў, таму па сняданку мужчыны апрануліся — стары па-святочнаму, астатнія ў зрэбнае, абулі лапці як на сенакос, узялі кiі і рушылі між яравых хлябоў адгароджанай сцяжынай да моста — тры стаі наўпрост.

Дзень быў пагодны, ясны. Па небе блукалі адзінокія воблачкі, маленькія, празрыстыя і зграбныя. Час ад часу з захаду веяў лагодны сухі ветрык, раса ўжо цалкам высахла. Чалавечы цень скурчыўся да чатырох крокаў.

Стах са сваім заўсёдным «штыхом» вяртаваў пры мосце. Ён бачыў, што дарослыя набліжаюцца, нават чуў асобныя словы, але не азіраўся, натапырыўшы вушы ў бок лесу за рэчкай, выцягнуўшы шыю, услухоўваючыся: вельмі ўжо хацеў

паказаць, што старанна выконвае баявое заданне, якому быў бязмерна рады.

— Ну што, — спытаў у яго дзядзька Уладзь, які падышоў першы, — мужыкоў яшчэ не было? Можна, паўцякалі, як пабачылі цябе з гэтым штыхом?

— Мужыкоў не было, але прыходзіў мядзведзь, — адказаў Стах, па-ранейшаму ўглядаючыся і ўслухоўваючыся ў лес.

— Мядзведзь, кажаш?

— Ага, вунь там, — паказаў хлопчык на гушчар, — трашчала моцна і раўло, ну акурат як бык перад бітвай бушуе.

— Тады і праўда мядзведзь, — пацвердзіў дзядзька, падміргваючы астатнім. — І што, ты не спужаўся?

— Ані трошкі! Вось нават з месца не сышоў!

— Чаго брэшаш, смаркач, — вылаяўся на яго бацька.

— Богам клянуса, татка, трашчала ў лесе, — прысягнуў малы.

— Колькі разоў я табе казаў не клясціся!

— Татка, я забыў.

— Зараз як дам на памяць. Марш дадому снедаць.

— Не хачу есці, я з вамі застануся.

— Я сказаў, марш дадому. І каб пры матцы сядзеў.

— Ага, — надзьмуўся хлопчык, — учора абяцалі з сабою ўзяць, а цяпер гоніце. У мяне ж і штых ёсць, я так вартаваў...

— Па срацы захацеў?! — крыкнуў бацька, хапаючыся за ремень.

Стах хуценька адбег з бурчаннем — Ян з дзецьмі не жартаваў.

Мужчыны паселі на насыпе грэблі ў цені бярозы. Але чакаць давялося нядоўга.

Праз некалькі хвілін за рэчкаю нешта падазрона затрашчала, і з кустоў лазы паказалася галава юнака ў шырокай фуражцы. Хлопец асцярожна высунуўся напалову, зірнуў на грэблю за мостам і, заўважыўшы рагоўцаў, нырнуў у гушчар. Значыць, разведаць паслалі. Праз імгненне тая самая галава мільгала ўжо ў зарасніках папараці.

Уладзь прапанаваў ім утраіх з малодшым братам Бронікам і Саўкам, дужым парабкам, перайсці рэчку, засесці ў зарасцях ля звужэння дарогі за грэбляй і завадатарам, што зазвычай

прыходзілі раней за астатніх, справіць добрую лазню, пакуль рэшта не падцягнулася. Але стары не дазволіў.

— Мы не задзірацца прыйшлі, — сказаў ён, — а бараніцца. Паспрабуем лагодна спачатку.

З лесу ўжо было чуваць, як пераклікаюцца людзі, іржуць коні і жарабаты. Галасы з кожнай хвіляй гучнелі. Мужчыны ступілі на апоры моста і прыслухаліся, нецярпліва чакаючы.

Галас ішоў зігзагам, як лясная сцяжына — то ўлева, то ўправа, — і хутка набліжаўся. Калі ветрык не варушыў цішы, да слыху даляталі асобныя пракляцці. Прыхадні ўжо дасягнулі найбліжэйшага звіву сцежкі і вось-вось мусілі з'явіцца на грэблі. Мабыць, раіліся між сабою. Мінула хвілін пяць — і раптам дзіка зараўло, закрычала: на грэблю высыпаў натоўп.

Уперадзе няшчільна, па двое-трое, ішлі, крычучы, і трачучы кіямі, завадатары ў чорных, з шырокімі аколышамі фуражках набакір, з казацкімі чубамі, у белых зрэбных кашулях з чырвона-зялёнай вышыўкай на каўняры і на грудзях. Яны надзелі кашулі навыпуск, па-беларуску, і два разы апаясалі стракатай плеченай тасёмкай на паўвяршка, з кутасамі, што звісалі на левае сцягну, а таксама беляя нагавіцы і лапці-саракавушкі з рамянямі на лытках. За імі, пхаючыся, сунулася шматлюдная грамада, апранутая на той жа капыл. Кіі яны неслі на плячах і здалёк былі падобныя да вайсковай роты. Многія з іх былі дарослыя хлопцы, ужо з вусікамі, але бальшыня — смаркачы дапрызыўнога веку, хаця і дужыя ўжо. Далей аж у бясконцасць цягнулася доўгая падвойная чародка дзяўчат і падлеткаў на конях. За якія паўвярсты ў бары пастухова труба бадзёра выводзіла лявоніху, абвяшчаючы, што за ўсім гэтым ідзе статак быдла.

Рагоўцы трывожна пераглянуліся, зразумеўшы, што справа кепская. Насустрач ім ішло прынамсі восемдзсят хлопцаў, і гэта не лічачы конных, — а іх разам са старым усяго дзевяць. Дагэтуль нітаўцы ніколі не прыходзілі такім натоўпам.

Яны сышлі з апораў і сталі купкаю на беразе са свайго боку.

— Гэй, ляхі клятыя, — крыкнулі задзіракі, апынуўшыся за некалькі дзясяткаў крокаў, — на чорта мост разабралі, вашу маць? А ну склалі назад, морды ляцкія!

Балашэвічы прамаўчалі.

Неўзабаве падцягнуліся асноўныя сілы нітаўцаў і, абступіўшы завадатараў, падышлі да самага моста, але па апорах пераходзіць ніводзін не наважыўся. У бок Балашэвічаў паляцелі кляцьба, лаянка і разнастайныя мацюкі.

— Мяцежнікі, маць вашу! Чаго мост разбіралі? Сучыя сыны, недавяркі! Мост назад вярнулі, маць вашу, а то мы вам зараз пакажам!

Некаторыя для лепшай акрасы сваіх «матушак» пачыналі з «так і разгэтак», аж брыдка было слухаць.

Стары падаў знак, што хоча гаварыць. Натойп крыху прыціх.

— Вы чаго, хлопцы, крычыце? — прымірэнча загаварыў ён дрыготкім ад старасці і хвалявання голасам. — Навошта калы на плечы пабралі, нібы на ваўкоў ідзяце альбо на сабак шалёных? Скажыце па-добраму, чаго вы ад нас хочаце.

— Навошта мост разабралі, пытаемся! — выступіў наперад адзін з завадатараў — мужык, што адбыў службу ў войску і на праве знаўся. — Ва ўсім гасударстве расійскім ніхто не можа дарогу загароджваць. Давай, старык, складзі мост і нас пусці.

— Гэтая дарога не дзяржаўная, яна толькі на наш хутар і вядзе. Мы яе самі збудаваў і маем права ёю распараджацца. Людзям, якія да нас з добрымі намерамі ідуць, мы дарогі не заступім. Чаго вам трэба на нашым баку? Навошта вам мост?

— На пасбішча нашае, на сервітуты, хочам з быдлам і коньмі! Вярні насціл і ўсё тут!

— На гэтым баку — нашы лугі і збожжа, а вашых сервітутаў — ніводнага. Не вы дарогу нам пракладалі, не вы сеялі, то і пасвіць права не маеце.

— Маем права! Нашы атцы паншчыну служылі! Нам цар усюды дазволіў пасвіць! Маем права, маем! — пасыпаліся галасы з натоўпу.

— Ні мне, ні бацьку майму вы паншчыны не служылі, — адказаў Балашэвіч. — Я бедны працоўны чалавек, як і вы ўсе. Дзеткі мае, ці ж вам няма пашы апроч нашага хутара? Пяцьсот валокаў лесу перад вамі ляжыць, на дваццаць вашых статкаў хопіць. Вы ж сваёй худобе больш шкоды, чым карысці, чыніце, на пяць верст яе гонячы. Няўжо ж у вас конь пасыщее ці карова больш малака дасць, калі на нашым лузе паскубе альбо аўса

ўшчыпне? Нашто ж хочаце шкоды людзям, што, як і вы, на кавалак хлеба цяжка робяць і ў таго самага Пана Езуса вераць, га?

На тварах прыхадняў нібыта нават нейкі сорам з'явіўся і збянтэжанасць. Але не на ўсіх.

— А і пасыцеюць! — вырвалася ў кагосьці.

— Рэпы хочам! — пасмялеў яшчэ адзін.

— Так, рэпу давайце! Гароху зялёнага! І маркоўкі! — адно за адным паляцелі патрабаванні.

— Добра, дамо вам рэпы, — пагадзіўся стары. — А гароху не магу, ён толькі цвісіць пачаў, там пакуль адно пустыя струкі. У морквы таксама завязь з п'яўку. Не будзеце ж вы націны есці.

— Тады рэпу давай! Нясі зараз жа! І сала! Сала нам! І мёду! І сахару! — прыхадні рабіліся ўсё больш патрабавальнымі, бачачы падатлівасць ляхаў.

— Мёду, хлопцы, цяпер няможна, у пчолак самая работа цяпер. Мы вам аддамо ўсё, што ў садзе ёсць, рэпы яшчэ дамо, сала, сахару таксама дамо, толькі кіньце свае калы. Кідайце, дзеткі, у рэчку, хай плывуць злым людзям на хваробу.

Многія хлопцы апусцілі калы і няўпэўнена азірнуліся вакол: здавалася, умовы іх задаволілі.

— Бяжы, хлопча, дадому хутчэй, — павярнуўся Балашэвіч да наймалодшага сына. — Вазьмі на гарышчы кавалак сала, забяры з шафы цукар і скажы бабам, каб на агародзе ўсю рэпу вырвалі, і неадкладна сюды прыносьце.

— Ты, сабака, думаеш, што нас кавалкам сахару купіш? — закрычаў, выскокваючы наперад, Маталах, першы ў Нітах задзіра. — Вось табе, шэршань стары!

І кінуў камень у Балашэвіча, які ўсё яшчэ стаяў, павярнуўшыся да сына. Трапіў у галаву крыху вышэй за вуха. Стары войкнуў і споўз на зямлю, сплываючы крывёй.

Ян, Марцін і Бронік кінуліся бацьку на дапамогу.

— Вы толькі паглядзіце на ляха! — пад'юджаў Маталах. — Ён нам будзе выдзяляць па скрылёчку, як свінапасам! Самі возьмем! Рагі нашы, усё наша! На ляхаў, рабяты! На мяцежнікаў! Мы рускія! Пастуха абідзелі! За мной, рабяты!

Ён выставіў наперад кій і палез на сярэдняю маставую апору, спадзеючыся перабрацца, пакуль рагоўцы ў замяшанні. Па бакавых апорах за ім рушыла яшчэ двое зухаў.

Уладзь, Саўка і Людвік — другі парабак — загарадзілі ім да-рогу. Уладзь стаў насупраць Маталаха.

— Ну чакай, зараз я табе за татку ўсыплю, — шаптаў ён, прысеўшы для скачка, нібы кот. Падпусціў на даўжыню кія і выцяў у плячо, скінуўшы задзіру ў рэчку. Цэліў, праўда, у галаву, але пакуль размахваўся, Маталах адхіліўся ўбок. Са сваім супраціўнікам Саўка зрабіў тое самае, а Людвік высунуўся задалёка, праз гэта слаба замахнуўся, і ягоны непрыяцель здолеў абяшкодзіць удар і вывернуцца.

Тым часам Ян з Бронікам паднялі параненага бацьку. Ён бязвольна вісеў у іх на руках і сплываў крывёю, але быў прытомны.

— Бронік, сыноч, адвядзі мяне дадому, — ледзь чутна прамовіў ён. — А вы, дзеткі, бараніцеся колькі зможаце. Толькі прашу, не біце насмерць і самі беражыцеся.

Ні на што не зважаючы, нітаўцы ўсё яшчэ ўпарта пхаліся па апорах. Некаторыя валіліся ў раку альбо са стогнамі паварочвалі назад, а іх месца адразу ж займалі іншыя ўдальцы. Натоўп падаграваў сябе дзікім выцём, такім вуркатлівым і шалёным, што здавалася, нібыта людзей у ім тысячы — цэлая татарская арда. Лезлі па-рознаму: адны асядлалі брусы і перасоўваліся на дупе, а другія абаранялі першых, выставіўшы палкі і наступаючы ззаду. Але ўсё марна: рагоўцы, стоячы на цвёрдым беразе, адбівалі любы напад без адзінага высілку.

— Ужарым, рабяты! Палкамі ў іх давайце! — выбіваўся асобны голас з усеагульнага крыку. — Ужарым! Палкамі! Дайце палак! — разыходзілася па натоўпе і ляцела па грэблі аж да конюхаў.

Падлеткі аддалі коней дзяўчатам і пабеглі па палкі.

Неўзабаве гурт атрымаў жаданыя снарады, кінуўся ў атаку — і паветра ажно зазвінела, калі ў яго са свістам узняліся шматлікія калы.

Раз-пораз рагоўцы з сыканнем хапаліся за руку, плячо, галаву ці нагу, якія апыналіся пад палачным агнём, але не адступалі. Удары дзеравячынаў, ды яшчэ і пераважна струхлелых, не маглі ні аглушыць, ні пакалечыць. Рагоўцы выбіралі сушэйшыя палкі і кідалі назад у натоўп.

Нітаўцы шалелі ад злосці. Купка завадатараў на чале з Маталахам, мокрым пасля купання, пра нешта раілася за спінамі іншых. Потым паклікалі з натоўпу паўтара дзясятка наймацейшых хлопцаў і забеглі з імі ў лес.

Па наваколлі разляцеліся гукі сякераў. У рагоўцаў дрыжкі пайшлі па целе: на той дзясцы рос маладняк. Яны здагадаліся пра намеры непрыяцеляў, але не спалохаліся, у іх сэрцах нават надзея з'явілася: падумалі, што Пан Бог такога граху нітаўцам не спусціць.

Праз некалькі хвілінаў па левым баку зарыпела, затрашчала, і ўпоперак ракі рухнула вольха. Яшчэ не сціхла рэха, а праз паваленае дрэва ўжо бегла чарада хлопцаў. Ім наперазз кінуліся Уладзь, Саўка і Людвік і пасля гарачай сутычкі адкінулі іх назад за раку.

Рэха сякераў яшчэ грывела па лесе. Неўзабаве за пяцьдзсят крокаў ад першай вольхі павалілася другая. Уладзь пабег да яе, але па дарозе зваліўся ў балаціну, здрадліва прыкрытую слоём дзёрну, і пакуль з яе выбіраўся, паваленай кладкай перабегла ўжо шасцёра хлопцаў — атачылі яго і спакойненька выцялі кіямі з усіх бакоў. І тут ужо стала не да пераправы — трэба было бараніць сябе самога. Раскруціўшы кій млынком над галавою, Уладзь, нібыта ратуючыся ад сабачай зграі, пачаў павольна адступаць на цвёрды грунт. А нітаўцы тым часам беглі па кладцы шчыльным шэрагам, абступалі ўсё гусцей і кідаліся ўсё смялей. Не могучы падступіцца бліжэй праз раскручаны над галавою кій, яны пулялі палкамі, падкрадаліся ззаду і бадаліся галавой. Адзін выдраў з адонка кавалак струхлелага палена, шпурнуў Уладзю пад ногі і ледзь не паваліў.

Але на дапамогу падаспелі Бронік, які ўжо адвёў бацьку дадому і вярнуўся, і Саўка з Людвікам. Яны разарвалі колца, што абступіла Уладзя, і хлопцы ўчацвярых дружна сталі супраць нягоднікаў. Дубіны загрузкаталі так, нібыта малацілі адначасова пяццю-шасцю цапамі. У Саўку нібы чорт усяліўся: ён смаліў сваім даўжэйшым за галоблю кіём па нагах і з кожным ударам валіў некалькіх, быццам траву касіў. Людвік асаблівым прыёмам выбіваў калы з рук праціўнікаў і цяў іх паміж ног, каб, як ён казаў, зрабіць іх няздольнымі да дзевак і каб на калецтва саромнага месца баяліся скардзіцца. Уладзь з Бронікам

завіхаліся разам: разразалі млынкі натоўп, імкліва скакалі то ўперад, то ўбок, то назад, бадаліся, лупілі па хрыбтах, баках, плячах, нагах. Круціліся ваўчком, кідаліся ўроссып, нібы зямля перад акучнікам картоплі. Выкарыстоўвалі ўсе вядомыя ім штукі і фокусы, напружвалі ўсе сілы, каб ашаламіць ворага сваёй рашучасцю і адвагай, зламаць завадатараў і адпудзіць астатніх ад пераправы праз раку.

І нітаўцы, відавочна ўражаныя хвацкасцю рагоўцаў, якой яны ў іх не падазравалі, і ярасцю, з якою тыя біліся, пачалі адступаць да берага. Але, заўважыўшы, што рагоўцы свядома стараюцца не біць насмерць, што амаль кожны з паваленых вяскоўцаў падымаецца сам і што некаторыя з іх нават зноў кідаюцца ў бойку, асмялелі і перайшлі ў наступ. Ужо больш чым паўсотні іх перабегла праз рэчку. Старэйшыя пад'юджавалі маладзейшых:

— Сорам нам будзе, хлопцы, калі мы такім гуртам не дамо рады чатыром ляхам! Смялей бярыцеся! Біце чым папала! Не здавайцеся! Яны мяцежнікі! Мы — рускія людзі! Бяромся, рабяты!

І яны зноў узялі рагоўцаў у колца. Мацнейшыя схопілі дубіны, астатнія білі кавалкамі дрэва. За некалькі хвілінаў расхпалі, разламалі на кавалкі цэлы адонак. Кідаліся на рагоўцаў і вішчалі як шалёныя, раз-пораз наносячы ўдары. Маталах зайшоў з тылу і выпяў Уладзя сякераю, цяжка параніўшы таго ў сцягно. Ад болю Уладзь аж падскочыў, але не ўпаў: падхапіў сякеру, адбег да брата і пад яго прыкрыццём засунуў яе сабе за пояс. Потым адной рукой заціснуў рану, а ў другой трымаючы кій, далей малаціў ворага — Уладзь быў моцны і спрытны, як ніхто з Балашэвічаў.

Адзін з важакоў ударыў сякераю Броніка, але схібіў: сякера трапіла абухам у грудзі і ўпала. Бронік нахіліўся, каб па прыкладзе брата яе падхапіць, — і атрымаў зверху дубінаю па галаве, зарыўшыся носам у зямлю. Раз'ятраныя нітаўцы абляпілі яго, нібыта крумкачы падліну, і давай бязлітасна лупіць ляжачага.

Уладзь схопіў кол абедзвюма рукамі і кінуўся брату на ратунак. Падскочылі і Людвік з Саўкам. Апошні ад выгляду крыві і сякераў раз'юшыўся як дзікі звер.

— Заб'ю, ей-богу заб'ю! — роў ён. — Калі вы тапарамі, дык і я насмерць!

Ён некалькі разоў лупануў паленам і разагнаў набрыдзь. Уладзь падняў параненага брата, узяўшы адной рукой падпахі праз плечы, а другой заціснуўшы ўласную рану, і, абараняючыся ад разлютаванага натоўпу, рушыў да грэблі да сваіх.

Тыя ўжо беглі ім насустрач, бо далей трымаць мост не было сэнсу. Дабегшы, наскокам разарвалі колца нападнікаў і, злучыўшыся разам, па канюшыне, што расла паміж лугам, садам і агароджаю, пачалі адступаць да плоту.

Барукацца з такім натоўпам было немажліва, таму толькі бараніліся, увесь час круцячы млынкі і трымаючыся шчыльным колам, каб іх не атакавалі з тылу. І толькі Саўка, якога стогны параненых гаспадароў уганялі ў шаленства, раз-пораз ярасна кідаўся да злачынцаў і, пляжачы іх паленам, помсціў за ліхадзейства.

Нітаўцы ўсё настойлівей ціснулі з усіх бакоў. Не могуць наблізіцца да рагоўцаў, якія бесперастанку круцілі кіямі, яны кідаліся ў іх палкамі здалёк, што не прыносіла ніякай заўважнай шкоды. Але тут падбеглі шчэ конюхі, паднёсшы таварышам камяні, што аказаліся больш грозная зброя, і цяпер то адзін, то другі раговец сыкаў і хапаўся за руку, нагу ці бок, забываючы бараніцца. Некаторыя ўдары былі такія, што ўцятая падалі на зямлю, і да іх тут жа кідалася зграя з дубінамі. Здавалася ўжо, што рагоўцам канец, што вось-вось усярэдзіну ўварвецца гурт нападнікаў, атакуе з тылу, разаб'е кальцо, расцісне і пераб'е ўсіх дубінамі. Але кожны раз да нешчасліўца паварочваўся хтосьці з яго таварышаў, закрываў сабою, даючы мажлівасць устаць, адысці назад і, ператрываўшы першы прыступ болю, зноў уступіць у бойку. Ян нястомна падбадзёрваў хаўруснікаў:

— Трымайцеся, браткі, трымайцеся! Нам бы толькі да саду, да плоту дабрацца, а там ужо гады нас не ўкусяць. Трымайцеся, хлопцы, ужо недалёка.

У садзе, што ляжаў паміж палянай канюшыны і дзядзінцам, іх чакала сям'я, трымаючы калы і агнястрэльную зброю.

Усё часцей падалі рагоўцы, усё мацней сплывалі крывёю, усё павольней рухаліся — але дапялі да заповітнага саду непераможанія.

III

Смерць з касой

Стах вяртаўся дадому, злучыўся на бацьку як ніколі. А чаго ж не злавацца? Колькі разоў абяцаў узяць з сабою біцца, а цяпер праганяе, смаркачом называе ды яшчэ рэменем страшыць.

— Ніколі яму гэтага не забуду, — у запале паўтараў хлопчык. — Вось толькі вырасту... там разлічымся. Вось і куты штых у мяне ёсць... А калі наверх залезці? — спыніўся ён ля дуба, што рос у канюшыне. Вельмі ўжо яму хацелася паглядзець бойку.

Ён праціснуўся праз шчыліну ў плоце, прайшоў паміж лугам і канюшынавай палянай да баразны недалёка ад дуба і павярнуў да дрэва. Наблізіўшыся, зірнуў на масток. Здаецца, у ягоны бок ніхто не глядзеў. Прывязаў вярочынай сваю зброю да пояса і хуценька палез наверх.

Лазіў ён спрытна, як кот, і не адну пару бялізны аб дрэвы працёр. Не раз за такія штукі ад маці ў каршэнь атрымліваў, але ж навучыўся.

Ён далез аж да разгалістай верхавіны і як на далоні ўбачыў Рагі цалкам, ад лесу да лесу. Зноў зірнуў на мост. Адны сядзяць пад бярозай, а Уладзь са свінапасам стаяць і пільна ў лес углядаюцца. Стах прыслухаўся. У лесе грае труба і крык стаіць, нібыта ідуць з аблавы. Галас паступова набліжаецца, і нарэшце натоўп з дубінамі высыпае на грэблю. Незлічона іх і такія ж дужыя, як бацька з дзядзькамі.

Мужчыны з Рагоў падняліся і чакаюць як нічога нікага. І Стах не баіцца, ну ані трошкі, бо непакісна верыць, што яны мужыкоў перамогуць. Нічога ў свеце ён не хацеў так, як быць цяпер там, разам з імі. А потым вяртаўся б дадому са сваім штыхам на плячы, а Фэлька з Антосем, браты малодшыя, і бабы глядзелі б толькі на яго. «Вось мужчыны нашыя, ваяры», — хвалілі б. Дзесяцера цэлую вёску зваявалі! І слова «мужчыны» да яго б таксама адносілася!

Стаяць там гурт супраць гурту і ўсё сварацца. Потым дзядулька падае... На мост лезуць мужыкі і валяцца ў раку. Стаха ахопліваюць і радасць, і страх за дзядульку. Яго падыма-

юць, і Бронік вядзе дадому. Хочацца злезці, пабегчы да яго і пашкадаваць беднага, але жаданне паглядзець бойку перамагае.

Ён застаецца на дрэве і сочыць за ўсім ледзь дыхаючы. Тыя пхаюцца па апорах. Марна. Кідаюцца палкамі. Таксама без сэнсу. Сякуць дрэвы і перабягаюць праз рэчку, а двое дзядзькоў і парабкі іх праганяюць. Усяго чацвёра — і незлічоны натоўп адбіваюць. Глядзець прыемна.

Але мужыкі ля рэчкі спыняюцца і пераходзяць у наступ. Здаецца, перамагаюць... няўжо? Так, пачынаюць насыдаць. Атачаюць рагоўцаў і бяруць ва ўсё цяснейшае колца. Уладзь адной рукой за сцягну трымаецца... Бронік падае... Усё змешваецца, віруе, кіпіць. Стаху аж сэрцайка баліць ад жалю і трывогі за дзядзькаў.

І зноў натоўп расступаецца, бы вада ад кінутага каменя. Уладзь вядзе пад пахі брата, а Саўка з Людвікам лупяць. Да іх спяшаюцца бацька з Марцінам і пастухі. Ну, цяпер ім дадуць, — адраджаецца ў Стаху вера ў перамогу. Але рагоўцы, на ягоны жаль, сыходзяцца і хутка адступаюць да плоту.

У Стаха замірае сэрца і валасы становяцца дыбарам. Ён разумее, што мусіць неадкладна ўцякаць дадому, а смеласці на гэта няма — баіцца, што не здолее. Ён азіраецца на плот.

У садзе чакаюць з каламі ў руках маці, тры цёткі і дзядулька. У дзядулькі галава перавязаная. Побач вялізныя грозныя сабакі — вішчаць і аж зямлю дзяруць ад злосці, бачачы набліжэнне крыклівага натоўпу. Цяпер Стах аддаў бы ўсё на свеце, каб апынуцца там, сярод бабаў.

Поле бітвы рагоўскіх мужчынаў і нападнікаў перасоўваецца ў ягоным кірунку. Вось яны ўжо мінаюць дуб. Ubачыўшы гэта, Стах распачна крычыць і просіць паратунку:

— Татачка, ратуйце! Ратуйце, татачка, родны мой, залаты! Няўжо ж аднаго мяне пакінеце! Я ж тут, на дубе! Ратуйце!

Але яны яго не чуюць, аглушаныя галасам крыклівага натоўпу. Нават мужыкі, што бягуць чародкаю па канюшыне зусім побач з дубам, не чуюць яго.

А ў рагоўцаў ужо і Марцін кульгае, і свінапас трымаецца за акрываўлены нос. Абараняюць толькі чацвёра.

Але яны ўжо амаль дайшлі. Кола нападнікаў расступаецца перад джаламі калоў, што ляцяць у іх з-за плота, і ўтварае паўмесяц. Жанчыны рассоўваюць жардзіны, робячы ў плоце праход. Спачатку заходзяць параненыя, за імі, хілячыся пад градам камянёў і палак, ускокваюць астатнія. Раз'ятраны натоўп пагражае, гыркая, вые.

Стаха агортваюць яшчэ большыя смутак і распач. Во-ось, яны там усе цэлыя за плотам, у хаце і на дзядзінцы, а ён, маленькі, адзін-адзінюткі ў полі застаўся, шалёным мужыкам на здабычу.

Ён плача і доўга-доўга благае ратунку.

Нітаўцы стаяць, раяцца і пачынаюць насіць ад дарогі да саду каменне. Відаць, вырашылі браць загарадзь.

Над рэчкаю дзяўчаты і падлеткі выдзіраюць з грэблі плашкі і насцілаюць мост, каб пераправіць коней і быдла.

Стах аж ахрып ужо ад крыку, ды ніхто не азваўся.

Але нарэшце яго пачулі.

Міма дуба прабягалі двое дужых конюхаў гадоў па пятнаццаць. Адзін прыслухаўся, зірнуў уверх, потым пацягнуў за рукаў таварыша і гукнуў па-мужыцку:

— Архіп! Глянь, на дубе хтось сядзіць. Вунь, на самым вяршэчку. Ляшок, мусі.

Стах змоўк і знерухомеў.

— Ну да, хтось сядзіць, — пацвердзіў таварыш, паглядзеўшы на дуб.

— Гэй, хлопцы, сюды ходзьце! Шэршань на дубе! — крыкнулі яны.

Тут жа збеглася колькі іншых хлопцаў, пераважна таго самага ўзросту. Яны задзіралі галовы, прыкладалі далоні да фуражак, глядзелі і з радасцю ўпэўніваліся, што на дубе сапраўды малое «шаршаня» сядзіць.

— Гэй, там шэршань! — заліваліся яны. — Злазь, пагуляемся! Злазь, маць тваю! Злазь, морда ляцкая!

Стах не зварухнуўся.

— Злазь, бо і так цябе дастанем! Лепш па-добраму злазь!

Убачыўшы, што малы не зважае на іх заклікі, яны выбралі між сабою двух найлепшых дрэвалазаў і адправілі іх на дуб.

— А я вас штыхом! — ажывіўся Стах, выстаўляючы свой кій, акуты зіхоткай бляшкай. — Па галаве дам, хто палезе!

— Штыхом?! Ну да, хлопцы, у яго нешта такое там, — перасцераглі дрэвалазаў конюхі, што ўзіраліся знізу. — Штых у яго! Не лезьце, хлопцы, у яго штых. Мы яго камянямі саб’ем, камянямі! Злазьце!

І пачалі камяні кідаць. Недзе з чвэрць гадзіны пулялі ўверх з рагаткі і проста рукамі, а Стах як сядзеў, так і сядзіць сабе: дрэва было такое высокае, што большасць камянёў нават не далятала да верхавіны.

— Хлопцы! А давайце дуба звалім, — прапанаваў хтосьці.

— Точна, звалім давайце! Ей-богу, харашо прыдумаў, — загарэліся астатнія. — Сякерамі!

Яны прынеслі сякеры і ўзяліся за дуб: бах-бах, грук-грук, шах-шах.

Смерць непазбежная, зразумеў Стах і давай зноў ратунку благаць:

— Татка, міленькі! Дзядулька! Дзядзечкі! Ратуйце мяне! Што ж вы мяне на смерць пакінулі! Ратуйце!

Каля саду ліхаманкава рыхтаваліся да канчатковай расправы: нітаўцы звальвалі ў кучу камяні, рагоўцы выкочвалі з дзядзінца і ставілі ў садзе ўздоўж плоту пустыя вулі — па колькасці людзей, якія мелі стаць на абарону.

Тым часам дзяўчаты і падлеткі пераводзілі па насланым мосце коней, ламалі загарадзі, ездзілі па канюшыне, аўсе і іншым збожжы. У Рагі прыйшоў Судны дзень.

А сякеры заўзята білі: шах-шах, грук-грук, бах-бах.

— Матулечка Найсвяцейшая! — крычыць Стах, падымаючы вочы да неба. — Езус мілы! Ратуйце ад гадаў! Ратуйце мяне!

Ён абвёў позіркам наваколле і сам сабе не паверыў: на ўсходнім баку з лесу па сцежцы выехала каламажка. Адна, другая, трэцяя, чацвёртая...

Нітаўцы ж раптоўна атакавалі. Сталі ў шэраг, кожны пры сваёй каменнай кучы, закрычалі «ур-ра!» і давай пуляць. Камяні світалі, стукалі і грукаталі па вулях і гародніне. За вуллямі з каламі ў руках хаваліся рагоўцы. Некаторыя хапалі прыляцелыя камяні і гэтак жа, як пры мосце,

шпурлялі назад. Сабакі яўкалі, вылі, ледзь са скуры не вылазілі ад ятры і шаленства.

А сякеры секлі нястомна: шах-шах, грук-грук, бах-бах.

Стах уперыўся ў шыхт каламажак, лічыў іх вачыма, маліў, упрошваў і падганяў. Ад нецярпліваці ўсё ў ім трэслася, дрыжала кожная жылка. Ён ведаў: хто б там ні ехаў — ён вязе ім паратунак.

— Хоць бы ўтрымацца, — шаптаў ён. — Матулечка Боска, ты іх там падгані, а гэтым гадам сякеры спыні.

Толькі, на гора, было запозна. Дуб трашчаў, хіліўся, падаў на зямлю. У Стаха перад вачыма паўстала смерць — акурат такая, якую ён на карціне нейкай бачыў: з касой. Ён заплюшчыў вочы, заткнуў вушы, перастаў дыхаць — і ляціць... Горача... пячэ ўсё цела. Цяплей за ўсё — у штоніках. Ён разумее, чаму, але не пераймаецца. Усё адно паміраць.

І тут яму здалася, што нешта задоўга ён ляціць. Набраўшыся смеласці, ён адкрыў вочы і вушы. Дуб стаяў на месцы, сякеры больш не грукалі. Каламажкі былі ўжо на павароце да загарадзі, самае большае за дзве стаі. У кожнай сядзелі мужчыны — па двое, па трое. У некаторых на грудзях зіхацелі бляхі ляснічых і тырчалі з-за плячэй рулі стрэльбаў. За імі скакала паўтара дзясятка вершнікаў. Над полем разносіўся спуджаны лямант нападнікаў:

— Леснікі! Леснікі едуць! Мечык едзе! Смалерчукі! Мечык-воўчабілетнік едзе! Уцякайма, братцы! Уцякайма, каму жыццё дарагое!

Шквал камянёў радзее, сціхае. Усе ў паніцы кідаюцца наўцёкі. Перапалох на ўсім полі пануе. Хтосьці з конюхаў намагаецца звесці сваіх коней, але большасць пра ўсё на свеце забылася.

Коннікі абганяюць каламажкі, сцяжынаю мкнучь да ракі, атачаюць злачынцаў справа і пераразаюць ім дарогу да моста. Балашэвічы са зграяй сабак утвараюць крыло з левага боку. Леснікі пераскокваюць загарадзь і ланцугом разыходзяцца ззаду па канюшыне. Узялі ў колца і пагналі, а якога мужыка дагоняць — то лупяць кіямі, джгаюць па лытках пугаю, цкуюць сабакамі і топчучь коньмі. Хацелі былі кагось з завадатаруў схопіць, але тыя як прыйшлі першыя, так першыя і паўцякалі.

Стах злез з дуба і таксама кінуўся ў пагоню. Неўзабаве ён наткнуўся на дзеда, які з мажным барадачом, якога клікалі Мечык, павольна ішоў ззаду за леснікамі. Хлопчык з плачам кінуўся да іх:

— Дзеда! Я смерць з касой бачыў!

— Каго бачыў? — перапыталі абодва, спыніўшыся.

— Смерць! Я на верхавіне дуба сядзеў, а мужыцкія хлопцы яго рубалі! Зірніце во!

Мужчыны застылі як укапанья, гледзячы то на дуб, то на хлопчыка.

— Дык ты на дубе быў? — усклікнуў Балашэвіч. — Марыя святая, ён жа ледзь стаіць. Божа мой! Пане Пятроўскі, зірні!

— Дзіва вялікае, што ён яшчэ стаіць, — дадаў Пятроўскі, убачыўшы, наколькі пасечаны камель. — Авохці, гэта ж калі б з вышыні, смаркач бы ў блін разбіўся.

— Разбіўся б дакладна. У мяне дрыжкікі па ўсім целе прайшлі. Бедны хлопча, — прытуліў унука Балашэвіч. — Якога ж страху ты нацярапеўся. Але і шчасце тваё вялікае.

— Вялікае шчасце! Як на мяне, тое знак Божы. Знак, што смаркач важным чалавекам будзе. Вось пабачыце.

— Можа быць, — згадзіўся стары, крыху падумаўшы. — Магчыма, Бог паможа наш намер споўніць. Мы думаем яго на ксяндза вучыць. Калі б не сённяшняе няшчасце, ужо гэтай восенню аддалі б яго ў Вончу.

IV

У школу

Вонча. Старажытная сяліба над самай рэчкай. Мясцовасць вышынная, палі спадзістыя, ураджайныя, амаль як слупкія. За ракою — бяскрайнія лясы. Калісьці гэта былі вёска і двор, уласнасць аднаго з самых заможных магнатаў у Рэчы Паспалітай. Вонча была драбніцаю пасярод незлічоных вёсак у запамарочным магнацкім багацці. Але яна адрознівалася ад астатніх тым, што амаль кожнае зімы сюды зазіраў сам уласнік — з войскам на паляванні прыязджаў. Большых лясоў на ўсіх крэсах не было, і нядзіўна. Нават цяпер, калі тыя

лясы за рэчкаю ўжо добра патрапаня, амаль штозімы тут забіваюць мядзведзя (у Смалярскай пушчы), любы можа лся ці рысь пабачыць, што ўжо казаць пра даўнія часы, калі на сорак вёрстаў палянкі было не знайсці. Ох і ёсць што тут паслухаць ад старых людзей — яны вам апавядуць быліцы пра тыя гучныя зборы і ловы. Але пакінем тое, бо цяпер мусім расказваць пра час цяперашні.

Цяпер Вонча — мястэчка, такіх на крэсах шмат. Драўляныя пабудовы, вуліцы без бруку і без ходнікаў. Шмат габрэяў, крамы, рамеснікі, млын, царква, манаполька, пошта, сінагога і народная школа на чатыры класы, адзіная на трыста пяцьдзясят квадратных вёрст. Будынак — невялічкі, старасвецкі, амаль такі самы, як дыхтоўная гаспадарская хата: па адным баку — навучальны клас з нізкай столлю, па другім — настаўніцкае памяшканне з вялікай печкай пасярэдзіне, сенцамі і кладоўкай. У школе паўтараста дзяцей, падзеленых на чатыры класы ці, як іх называюць, адзелы, і адзін настаўнік. Паводле нацыянальнасці дзеці размеркаваліся так: габрэяў — шаснаццаць адсоткаў, палякаў — дванаццаць, татараў — чатыры, а астатнія ўсе — беларусы ці стараверы. У габрэяў у мястэчку свая школа была, але некаторыя хлопцы, каб падвучыць мову, хадзілі і да расійскай. У раёне Вончы палякаў жыло шмат, а мізэрны працэнт польскіх навучэнцаў тлумачыўся тым, што былі яны раскіданыя па ўсёй шырокай ваколіцы, па хутарах і засценках, часам у глухіх, недаступных закутках. Таму ў школу дзяцей аддавалі тыя, хто не скнарнічаў і ў каго хапала на аплату кватэры дзецям у самім мястэчку і на харчаванне, а не тыя, хто да воласці не належаў і не меў пяці рублёў аддаць за навуку. Былі і іншыя прычыны, якія адпужвалі іншаверцаў ад расійскай дзяржаўнай школы.

Увосень 1911 года, калі настаўнікам у ванчанскай школе быў Міхаіл Іванавіч Грывень, Балашэвічы аддалі туды Стаха. Спачатку, пасля таго разбойніцкага нападу на Рагі, не думалі гэта рабіць, бо планавалі сабраць ураджай ды з Рагоў з'ехаць, але калі паранення ў той бойцы як з аднаго, так і з другога боку пачалі ачуньваць, а нітаўцы, на абаранкі зарабіўшы, прыціхлі, вырашылі яшчэ на год застацца, а Стаха, каб не марнаваў часу, аддаць у Вончу. Да яе было дзевяць вёрст. Маці вельмі гэтаму

працівілася, паўтараючы, што простыя людзі з навукі хлеба не ядуць, а Стах, дазнаўшыся, што ў той школе адны мужыкі, спрабаваў нават плакаць, але ніякіх выгодаў яму гэта не прынесла, і кандыдат, прыгожа ўбраны ў новыя крамны гарнітур, боты, палітончык і новую шапку, панядзелкавай раніцай у канцы верасня прыехаў з бацькам на каламажцы з запрэжаным у яе Сіўкам у Вончу. Яны заехалі спачатку да стальмаха, пана Садоўскага, што жыў на вузкай вулачцы па-над рэчкай. Садоўскі быў кумам Балашэвіча.

Бяздзетныя Садоўскія хлопчыку шчыра ўзрадаваліся.

— Усё ж такі наважыліся? — запытаў Садоўскі. — Калі б не прывезлі, зрабілі б вялікае глупства: усе кажуць, што такога добрага настаўніка, які цяпер у Вончы, ва ўсёй акрузе няма. Не бойцеся, кепска ў нас хлопцу не будзе. Паглядзіце, да Калядаў во такі мардаты будзе, — расцягнуў ён пальцамі шчокі. — А ў вас там як? Уладзь ужо ходзіць, не кульгае?

— Ходзіць-ходзіць. А Бронік, дзякуй Богу, перастаў крывёй плявацца.

Запісу трэба было чакаць да вечара — менавіта тады ў школе ўжо некалькі тыдняў праходзілі ўрокі, а Садоўскі ведаў, што пан настаўнік падчас лекцыі новых вучняў не запісвае.

Пасля пятай гадзіны яны пайшлі ў школу ўтраіх з Садоўскім.

Міхаіл Іванавіч Грывень прыняў іх за сталом у сваім пакоі, праглядаючы сшыткі. Гэта быў шатэн сярэдняга росту гадоў дваццаці пяці. На ім былі шаўровыя боты з бліскучымі халлявамі, цёмна-сінія нагавіцы, цёмная кашуля і блакітны рускі пояс з кутасамі. Валасы каротка стрыжаныя вожыкам, твар акуратна паголены, пульхныя рукі.

— Здрастуйце, гаспадзін учыцель, — павіталіся яны так, як навучыў Садоўскі — чалавек местачковы, ён ведаў расійскія тытулы і звычаі.

— Здравствуйте, — адказаў настаўнік, падпісаў правераны сшытак і падняў вочы на гасцей. — Што, вучань? Чаму так позна? Урокі ўжо два тыдні ідуць.

— Не хацелі мы хлопца голым у людзі выводзіць, а пакуль справілі яму ўсё, што належыць, час прайшоў. Дый не ведалі мы, што навука так рана мае пачацца, — патлумачыў Балашэвіч, спрабуючы як найлепей па-расійску казаць.

— А вы не з мястэчка? — угледзеўся ў іх апараты настаўнік.

— Не, з хутару, адсюль далёка.

— Ага. А колькі ж яму гадоў? — дапытліва зірнуў ён на Стаха.

— Толькі-толькі дзесяць споўнілася.

Стах не вытрымаў і шмыгануў за бацьку.

— Ну вот, такі сільны хлопец, а за бацькам хаваецца. Хадзі сюды.

Балашэвіч за руку падвёў сына да стала.

— Чаго баішся? — супакоіў Стаха настаўнік, глядзячы па галаве. — Варта смялейшым быць. У мяне ў школе хлопцы ёсць яшчэ меншыя за цябе — і не баяцца. Скажы мне, ты чытаць ужо ўмееш?

Стах кіўнуў.

— Чытае, і ўжо нават хутка, — паведаміў бацька.

— Праўда? На вась прачытай мне адсюль, — паказаў Грывень у падручніку для другога аддзела.

Стах той урывак прачытаў — ціха, баязліва і не ўсюды правільна ставячы націскі, але бегла.

— Вельмі добра, маладзец, — пахваліў настаўнік і пацягнуўся па тоўстую кнігу, што ляжала на рагу стала. — Пойдзеш адразу ў другі аддзел. А зваць цябе як?

— Стась Балашэвіч.

Па ясным і прыязным дагэтуль твары настаўніка прабегла гримаса.

— Стась... Добра... Да-да, Стась... — мармытаў ён сабе пад нос, гартаючы старонкі і ўглядаючыся ў некаторыя. — Ведаецца што, панове, — сказаў ён урэшце, — не магу я вашага хлопца прыняць. Ужо зашмат запісалася. Няма месцаў. Чаму ж раней не прыйшлі!

Ад радасці Стаху хацелася руку настаўніку пацалаваць. Садоўскі з Балашэвічам панура пераглянуліся.

— Дык, значыць, мы горшыя за рускіх? — прамовіў гарачы норавам Балашэвіч высокім голасам. — У войску аднолькава служым, падаткі тыя самыя плацім, а як у школу — дык месцаў няма. Такая ў вас справядлівасць?

— Я не магу яго прыняць таму, што вы позна прыйшлі і няма месцаў. Я па нацыянальнасці не дзялю. І палякі ў школе

ёсць, і габрэі. Але ўжо запісалася больш як сто вучняў, таму не магу больш прымаць і маю на гэта права.

Садоўскі хацеў быў сказаць, што адмоўнае рашэнне Грывень прыняў пасля таго, як даведаўся прозвішча хлопчыка, але падумаўшы, хітра падміргнуў куму і лагодна прамовіў:

— Да мы, гаспадзін учыцель, знаем, што чэлавек вы правасудны, але мы пакорнейшэ вас просім. Будзьце ласкавы, прыміце і гэтага паршыўца. Як ёсць сто, дык і ён між імі змесціцца.

— Так, мы пакорнейшэ вас просім, — змяніў тон і Балашэвіч. — Будзьце ласкавы, прыміце майго хлопца. Я ручаюся, не пашкадуеце.

— Так, не пашкадуеце, — пацвердзіў Садоўскі. — Яны багатыя хутаране. Прывязуць для вашага каня цэлы воз маладой канюшыны, пару мяхоў аўса, мех грачанай мукі — першы гатунак, на бліны вам. Колькі кумпякоў вэнджаных прывязуць, масла з пуд — з дваццаццю дойнымі кароўкамі ніякіх страў іхнай гаспадарцы гэта не прынясе. Мёду таксама з пуд, бо на пасецы дваццаць пяць толькі старых раёў маюць, час ад часу могуць і рыбкі свежай падкінуць, а яшчэ шкуру воўчую, пад ногі паслаць пры ложку, каб, прачнуўшыся, на голую падлогу не ступаць, — шчодро пералічваў ён цудоўныя падарункі, аж пакуль кум не запырэчыў, крыва зірнуўшы ў ягоны бок.

Твар Міхаіла Іванавіча паяснеў.

— Ну, калі ўжо так настойваеце, прыму. Але каб на наступны год запісваліся трохі раней.

Яны падалі неабходныя для запісу звесткі пра хлопца, уручылі дзесяць рублёў задатку і развіталіся.

V

Заўзяты педагог

Наступнага ранку Стах прыйшоў у школу сам. Ішоў сумны, прыгнечаны, напалоханы. Упершыню ў жыцці ён застаўся адзін, без сям'і. Сэрцайка сціскалася ад тугі па доме і страху перад мужыкамі.

Хоць Садоўскія і запэўнілі, што настаўнік нікому не дазволіць яго крыўдзіць, Стах ім не надта паверыў.

У сенцах яго ахапіла яшчэ мацнейшая трывога. З-за дзвярэй класа былі чуваць піск, стук, смех, пранізлівыя крыкі, і хлопчык пачуў у гэтым водгук таго памятнага галасу падчас нападзення Нітаў на Рагі. Яму здавалася, што калі ён увойдзе, усе кінуцца на яго і пачнуць лупіць. Стах спыніўся перад дзвярыма, дачакаўся, пакуль з падворку прыйдуць яшчэ два вучні, і толькі за імі зайшоў.

Клас аж дыміўся ад рою разгарачанай дзятвы, якая барукалася, выкідвала каленцы, насілася па лаўках і гула.

Стах уціснуўся ў сцяну ля дзвярэй і спалохана пазіраў на ўсё гэта. Спачатку на яго ніхто не звярнуў увагі, але неўзабаве новага прыбыша ўбачылі і абступілі.

— Гэй, а ты хто такі, жыд ці лях? — запытаў хлапец гадоў чатырнаццаці з кірпатым носам на забіяцкім твары.

— Ды жыд гэта, — заўважыў другі. — Морды бледнай не бачыў ці што.

— Морда бледная, а боты шляхецкія, — улез трэці.

— Кажы, хто такі! — загадаў кірпаты.

Стах яшчэ мацней прыціснуўся да сцяны, злякана пазіраў на нахабаў і маўчаў.

— Я — намеснік настаўніка, ты мне мусіш адказваць, — паведаміў самы нахабны.

— Так-так, ён намеснік, — пацвердзілі ўсе прысутныя.

— Ад сцяны адліпі, — пацягнулі яго за руку. — Як зваць?

— Стась, — выціснуў хлопчык.

Пасыпаліся смяшкі і фантазіі на тэму мянушак:

— Стась! Плясь! Мазь! Гразь! Злазь!

— Ціха мне! — абсек «намеснік». — Што ў цябе тут? — паказаў ён на другі зверху гузік Стахавага палітона.

Стах зірнуў уніз, а кірпаты ў гэты час таргануў яго за нос так, што з вачэй іскры пасыпаліся. Не паспеў хлопчык нават ускрыкнуць, як нехта пхнуў яго ззаду і ягоным ілбом даў кірпатаму ў нос.

— Ах ты морда ляшская! Прыпёрся ў расійскую школу ды яшчэ і б'ешся! — зароў той і адпіхнуў Стаха ад сябе. Хлопчык адляцеў і ўдарыў яшчэ кагосьці. Там яго зноў піхнулі і так кідалі туды-сюды пад смяшкі і абразы. Стах расплакаўся ўголас.

Праз хвіліну прыйшоў настаўнік са стосам сшыткаў падпай і кніжкамі. Пры яго з'яўленні ўсе імгненна заціхлі, выцягнуліся ў струнку і знерухомелі.

— Доброе утро, дети, — павітаўся настаўнік.

— Добрае утра, гаспадзін учыцель, — разнеслася па класе.

— Габрэі могуць выйсці. Да малітвы, — скамандаваў той, кладучы сшыткі на стол.

Паўтара дзясятка хлопцаў-габрэяў выйшла ў сенцы, астатнія разам з настаўнікам павярнуліся да кута, у бок святога абраза, і пачалі гаварыць малітвы: адзін перад самым абразом — голасна, астатнія ціха.

Калі зайшоў настаўнік, Стах шмыгануў на ранейшае месца ля сцяны і цяпер цікаўна аглядаў клас.

Па левым баку доўгай хаты стаялі ў чатыры шэрагі лавы, на пяць чалавек кожная. Па правай, у куце, з боку дзвярэй, — грубка, потым дошка, за ёю вялікі стол і крэсла, далей другая дошка і ў канцы — шафа. На версе першай дошкі былі замацаваныя вялікія літары з кардону, другую пакрывалі зямныя паўшар'і. Тынкаваныя і пабеленыя сцены абвешаныя партрэтамі цароў у прыгожых рамах. Над святым абразом у куце вісела вузкае, як ручнік, палатно, аздобленае каляровай вышыўкай.

Па заканчэнні малітвы вярнуліся габрэі, усе расселіся на свае месцы па лаўках, і пачалася праверка прысутных. Кожны выкліканы настаўнікам уставаў і абвясчаў пра сваю прысутнасць словам «есть». У самым канцы настаўнік выклікаў Стаха.

— Станіслаў Балашэвіч.

— Я, — амаль шэптам адгукнуўся хлопчык.

— Станіслаў Балашэвіч, — паўтарыў настаўнік.

— Я тутай естэм, — вырваліся ў Стаха польскія словы.

Клас выбухнуў бурным смехам разам з настаўнікам.

— Я тутай, пане, естэм, — перадражніў апошні. — Ты што, не чуў, як іншыя адказваюць?

Стах адчуў такі балючы і раптоўны сорам, нібыта яго кіпнем аблілі. Ён праваліўся б пад зямлю, толькі б не чуць гэтага смеху, назаўсёды адмовіўся б ад усіх на свеце ўцех, калі б мог забраць назад словы, праз якія з яго рагаталі, і зняць з сябе страшную ганьбу.

— Ну ідзі сюды, чуеш мяне? — крыкнуў настаўнік.

Стах падышоў да стала пад з'едлівымі позіркамі сотні вачэй, праз несціханы рогат і насмешкі ў свой адрас. Атрымаў ад настаўніка кнігі, заняў вызначанае яму месца на другой лаўцы трэцяга шэрагу і ўперыўся ў падлогу.

Кпіны ўсё сыпаліся і сыпаліся, пакуль настаўнік не заклікаў да парадку, пачынаючы ўрок.

— Ну, досыць ужо. Ціха! Увага.

Ён раздаў двум старэйшым аддзелам сшыткі і пачаў зачытваць з лістка:

— Мікалай Баран, адна лінейка, да дошкі. Давід Драка, дзве лінейкі, да дошкі. Міхаіл Дыра, лінейка, да дошкі. Браніслаў Нядзведскі, дзве лінейкі, да дошкі. Ілёша Салавейчык, дзве лінейкі, да дошкі. Сідар Біклага, тры лінейкі, да дошкі.

Усіх выкліканых ён паставіў у рад, зняў са сцяны тоўстую дубовую лінейку — спецыяльна для пакаранняў — і кожнага біў па пальцах, падымаў руку і джгаў з размаху. Пяці вучням раздаў належнае, а Біклагу, найстарэйшага па гадах, а значыць, найвялікшага злачынцу, пакінуў на дадатковае пакаранне.

— Па месцах, аслы, — прыкрыкнуў ён на пакараных і павярнуўся да Біклагі. — Скажы мне, Сідар, як пішацца «белка»?

— Цераз «яць», гаспадзін учыцель, — праямліў напалоханы хлопец.

— Здагадаўся? Што ж ты напісаў цераз «е»? Добра, а як пішацца «елка»?

— Цераз «яць», гаспадзін учыцель.

— Цераз «яць»?! То бок ты, тваю маць, чацвёрты год у школе ходзіш, а элементарных словаў не знаеш?! Вот табе! — і адвесіў хлопцу поўху. Потым дадаў па левай шчацэ і яшчэ раз па правай. Лаянка і абразы як з меху сыпаліся, і ён біў Сідара па твары, пакуль у таго юшка носам не пацякла.

VI Сутычка з папом

Вярнуўшыся апоўдні на кватэру, Стах кінуўся апекуну ў ногі з распачным крыкам:

— Дзядзечка дарагі, залаты, родны, адвязі мяне дадому! Не пайду я болей у школу. Не змагу. Заб'юць мяне там!

Садоўскі такім скаргам зусім не здзівіўся і не спытаў, што ж там у школе здарылася. Раззлаваўся, схапіў Стаха за вуха, падвёў да скуранага бізуна, які вісеў на сцяне, і спытаў:

— Што гэта?

Стах маўчаў.

— Я пытаюся, што гэта! — паўтарыў апякун, круцячы Стаху вуха.

— Плетня, — адказаў той.

— Запомні: калі ты мне яшчэ толькі пікнеш пра дом, я табе гэтай плетняй усю шкуру перапляту і завяду да настаўніка, каб паправіў. Што хочаш у мяне прасі, усё гавары, але пра дом — ні гуку.

— Дзядзечка, родненькі, мяне ў школе заб'юць.

— Як заб'юць, то пахаваем, не бойся.

Выйсця не было. Ён застаўся і з таго дня ані скардзіўся апекуну, ані хваліўся.

Першыя пару тыдняў школа была для Стаха сапраўдным пеклам. Ён не ведаў многіх расійскіх выразаў, сваімі адказамі выклікаў смех і, не могучы адважыцца супрацьстаяць нападкам, быў аб'ектам здэкаў і кпінаў усяго класа. Нават некаторыя землякі, паддаўшыся агульнаму меркаванню, глядзелі і гаварылі пра яго з пагардаю, быццам ён і сапраўды быў апошні доўбень.

Але потым стала лягчэй. Ён вызначыў узровень аднакласнікаў і ўпэўніўся, што разумнейшы за многіх. Гэта яго падбадзёрыла і дадало адвагі. «Ужо ж не горшы за іншых», — думаў ён. Калі вучань, не здольны адказаць настаўніку на простае «пяць на пяць», назваў Стаха шэршнем, хлопец агрызнуўся «аслом». Іншаму, роўнаму па сіле, смаркачу за падножку даў у нос і ўвогуле пачаў плаціць той самай манетай. Некалькі хлопцаў з суседніх лавак, што мелі горшы ад Стахавага розум, захацелі,

каб ён у цяжкіх месцах ім падказваў альбо не перашкаджаў спісваць са свайго швытка, а таму паставіліся да яго прыязна і пры патрэбе баранілі кулакамі. А для адточвання дасціпнасці неўзабаве падварнуўся пацешны габрэйчык, і да Стаха зусім перасталі чапляцца.

Кожны тыдзень дзяцей у класе большала, але Міхаіл Іванавіч неяк усё знаходзіў вольныя месцы. І толькі з надыходам зімы ўсе лаўкі былі занятыя — на іх змясцілася каля ста трыццаці вучняў. У першым адзеле сядзела недзе восемдзесят, у другім, Стахавым, — трыццаць тры, у трэцім — сямнаццаць, а ў чацвёртым — усяго пяцёра. Такая дыспропорцыя тлумачылася тым, што як толькі дзіця пачынала чытаць, большасць бацькоў яго ў школу ўжо не адпраўляла або адпраўляла ненадоўга, акурат пасярэдзіне зімы. Праз тое вучань не мог засвоіць неабходныя прадметы і па дзве-тры зімы сядзеў у адным адзеле.

Тых, хто называў сябе палякам, агулам было пятнаццаць чалавек: чацвёра ў першым адзеле, Нядзведскі і два Паўловічы, стрыечныя браты, — у трэцім, адна дзяўчына, Галіна Аніхоўская, — у чацвёртым, і пяцёра хлопцаў у другім.

Побач са Стахам сядзеў Эдвард Мачуга. Называўся ён палякам, але апроч імені і прозвішча, нічым не адрозніваўся ад рускіх аднакласнікаў: па-польску не толькі не гаварыў і мовы не ведаў, а яшчэ і іншых перадражніваў. І такіх была большасць. Стах і Мачуга крыху пасябравалі, бо сядзелі побач. Мачуга часта зазіраў да Садоўскіх, і яны са Стахам разам рабілі ўрокі. Уважліва да іх прыслухоўваючыся, Садоўскі зразумеў, што Стах разумее болей і робіць у навучанні вялікія поспехі. Калі Ян Балашэвіч, прывёзшы частку абяцаных настаўніку падарункаў, зайшоў да кума і спытаў пра сына, кум скупа падзяліўся сваімі назіраннямі, і Ян Стаха пахваліў.

У першыя дні Стаху і не снілася, што ўсё так хутка для яго палепшае: вучні перасталі нападаць, заданні ён выконваў выдатна і без асаблівых высілкаў пазбягаў пабояў, займаў прыцяляў, апякун і сваякі хвалілі. Толькі па Рагах Стах сумаваў вельмі і нецяярліва лічыў тыдні і дні да калядных вакацый.

За паўтара тыдня да святаў здарыўся ў яго жорсткі канфлікт з педагогамі.

Поп Максім Клімовіч, настояцель ванчанскага прыходу, аднойчы папаўдні, расказваючы на ўроку рэлігіі «о крещении Руси», заўважыў, што Стах размаўляе з Мачугам.

— Гэй там, ты чаму не слухаеш? — упікнуў ён.

— Я слухаю ўважліва, отчэ Закона учыцель, — адказаў Стах устаючы.

— Слухаеш? А ну паўтары.

— Калі князь кіеўскі Уладзімір Вялікі зразумеў, што руская паганская вера кепская, ён выправіў у свет пасланцоў, каб шукалі дзе лепшай веры. Пасланцы абышлі свет і вярнуліся ў Кіеў, пакланіліся князю і так казалі: «Абышлі мы свет, бачылі шмат вераў паганскіх, магаметанскую бачылі і габрэйскую, але лепшай ад грэцкае нідзе няма. Калі мы ў іхных храмах былі, дык не разумелі, на небе ці на зямлі знаходзімся...»

— Дрэнна, — перарваў поп. — Чыю яшчэ веру бачылі пасланцы? Паўтары!

— Калі князь кіеўскі Уладзімір Вялікі зразумеў, што руская паганская вера кепская, — паўтарыў Стах свае ранейшыя словы, — ён выправіў у свет пасланцоў, каб шукалі дзе лепшай веры. Пасланцы абышлі свет і вярнуліся ў Кіеў, пакланіліся князю і так казалі: «Абышлі мы свет, бачылі шмат вераў паганскіх, магаметанскую бачылі і габрэйскую, але лепшай ад грэцкае...»

— Досьць! — крыкнуў поп. — Дрэнна. У каго яшчэ пасланцы былі, чыю веру бачылі? Ты не сказаў, што яны ў каталікоў былі.

— Отчэ Закона учыцель, пасланцы не маглі быць у каталікоў.

— Не маглі? Гэта яшчэ чаму?

— Калі б пасланцы ў каталікоў пабывалі, Русь бы каталіцкую веру, а не грэцкую, прыняла. Наша каталіцкая, польская, вера ад усіх лепшая.

— Я так бачу, ты больш за мяне разумееш і гэта не я цябе, а ты мяне вучыць павінен, — абурываўся поп. — Сядай, дурань, — і ўваліў Стаху ў лоб важкую пстрыку.

Бацюшка прайшоўся па класе, нешта думаючы, а потым павярнуўся да ўсіх і прамовіў:

— Дык што, дзеці, праўда, што каталіцкая вера лепшая?

— Не, не, наша праваслаўная вера лепшая! — хорам адказалі дзеці.

— Так, наша праваслаўная вера лепшая. А можа, ведаеце, чаму? Хто ведае, падыміце руку.

Многія замармыталі нешта сабе пад нос, але рукі ніхто не падняў.

— Ну вот, кажаце, што лепшая, а чаму — ніхто і не ведае. А можа, і праўда каталіцкая лепшая? Трэба ж ведаць, чаму. А вот чаму: мы жагнаемся трыма пальцамі, у імя Святой Тройцы, а яны — усёй ключнёю. Гэта ж зусім няправільна.

— Так, отчэ Закона учыцель, няправільна гэта! — пацвердзіла некалькі галасоў.

— Далей пойдзем. Мы, скончыўшы маліцца, кажам «амінь», а яны — «а-а-амэн».

Клас выбухнуў рогатам, паўтараючы: а-а-амэн, а-а-амэн.

— І гэта яшчэ не ўсё. Мы пасля споведзі кавалак хлеба прымаем і лыжку віна, як Хрыстос сказаў на Таемнай вячэры, дзелячыся з апосталамі хлебам і віном, што тое плоць Яго і кроў. А ў каталікоў да прычасця віна зусім не падаюць, бо яго ксёндз сам выпівае, а замест хлеба — аплаткі памерам з гузік ад пінжака, да габрэйскай мацы вельмі падобныя. У іх ксяндзы разам з рабінамі рускую кроў падмешваюць і гэтыя аплаткі разам з мацой пякуць.

— Ой, Госпадзі! З рускай крывёй! З жыдоўскай мацой! Вось дык вера! — пагрозліва і абурана закрычалі рускія вучні.

Палякі круціліся на сваіх месцах як на гарачай патэльні, не ведаючы, куды пазіраць і куды падзець вочы. Стах расплакаўся.

— Отчэ Закона учыцель, — усхліпнуў ён, — тое, што вы кажаце, — няпраўда! Гэта ўсё выдумкі, ей-богу, выдумкі! Усё выдумкі...

— Выдумкі?! — зароў поп. — То бок я, свяшчэннік, ілгу?! Я манюка?!

Ён схапіў Стаха за руку і выпхнуў у сенцы.

— Больш у школу можаш не прыходзіць, — сказаў ён.

VII Згрызоты

Стах ішоў вуліцай прыгнечаны, нібы родную маці пахаваў. Ведаў ён, што яму будзе ад апекуна і бацькі за выключэнне. Раздумваючы над становішчам, у якое трапіў, хлопчык ледзь перастаўляў ногі.

— Можа, проста не вяртацца туды? — гаварыў ён самому сабе. — Вось бы ўзяць ды ў свет пайсці. Што я, сабе рады не дам? Мог бы ў якіх бяздзетных гаспадароў картоплю абіраць, смалякі сячы, агонь пільнаваць, летам статак пасвіць і на хлеб зарабляць. Канечне, праца пастуха не ганаровая, але што рабіць.

Эх, вось бы з кім параіцца. А можа, да дзядзькі — мамчынага брата — на хутар пайсці? Дзядзька добры. А вось і пайду, чатыры вярсты ўсяго, да цемры можна паспець. Пайду да дзядзькі.

А калі дзядзька возьме і ў Рагі мяне адвядзе? — пачаў сумнявацца Стах. — Ім жа нельга верыць, усе яны аднолькавыя.

Ён не ведаў, што рабіць: адных баяўся, другім не верыў. Ужо дайшоў аж да завулка, што да кватэры вёў, а так нічога і не вырасыў.

Завярнуў у завулак, абапёрся аб сцяну кутняга дома і занурыўся ў думкі, адна за другую распачнейшая.

І пяці хвілін не прайшло, як ззаду пачуўся голас апекуна:

— Стах, гэта ты? А што ты там робіш?

— Галава страшна баліць і живот, — нягледзячы на спалох, хутка знайшоўся хлопец і неадкладна схапіўся за ўсё, што «бала».

— Ох ты. Дык а чаго дахаты не ідзеш, маленькі?

— Слабасць вялікая, не магу, — і заплакаў.

— Бедны мой. Сядай, занясу, — прысеў апякун, і на яго плячах Стах заехаў у хату адразу на мяккі ложак.

Садоўскія вельмі ўстрывожыліся праз хлапечую хваробу.

— Калі за ноч не ачуняе, — сказала гаспадыня, — паклічам фельчара. Не дай Божа, нешта здарыцца — мы вінаватыя будзем.

Ад вячэры Стах адмовіўся. Да позняй ночы абдумваючы ў ложку сваё няшчасце, хлопчык прыйшоў да высновы,

што дарма так рана бядуе. «Ну і што з таго, што поп выгнаў, — разважаў ён. — Поп — гэта яшчэ не настаўнік. Вунь жыдкоў той ужо быў выганяў, але ж вярнуліся і вучацца».

Назаўтра, на радасць апекунам, ён устаў як звычайна і пайшоў у школу.

Дзвярэй у класе Стах зачыніць не здолеў — на яго, як на ваўка, накінуліся ўсе, нават палякі.

— Чаго прыйшоў, цябе ж бацюшка прагнаў! Прэч ідзі адсюль! Сорак лінеек атрымаеш і ўсё адно прэч пойдзеш. Лепей цяпер уцякай, — застрашвалі аднакласнікі-рускія.

Не зважаючы на страх, ён сеў на сваё месца.

— Што, і ты супраць мяне? — спытаў ён у Мачугі.

— А бо ты вінаваты! Чаго было вытыркацца? Гугніць сабе і хай бы гугніў.

— Калі настаўнік цябе не выганіць, то мы разам збяромся, усе палякі, і самі яго пра гэта папросім, — падышлі да яго Паўловічы.

— Толькі без мяне, падлізы мужыцкія, — запырэчыла Галіна.

Стах адчуў да яе бязмежную ўдзячнасць — яна адзіная стала на яго абарону.

Усе паміралі ад цікаўнасці: што ж зробіць настаўнік з гэтым Стахам? Таму і чакалі Міхаіла Іванавіча з нецярплівасцю.

Вось ён зайшоў. Рушыў да стала, на Стаха нават не зірнуў. Прачытаў малітву, а пасля, як звычайна, пачаў правяраць прысутных, але Балашэвіча ў ліку другакласнікаў не назваў.

— Выключылі ўжо, выключылі, — панёсся шэпт.

У самым канцы настаўнік загадаў:

— Станіслаў Балашэвіч! Да дошкі.

У класе павісла магільная цішыня. Стах падышоў да настаўніка, як той казаў, ні жывы ні мёртвы.

— Дык што, — сказаў Грывень, — ты свяшчэнніка назваў дурнем і манюкам?

— Не, гаспадзін учыцель, не называў я. Я толькі сказаў, што няпраўда тое, што пра нашу веру кажуць.

— Не кіём, дык палкаю. Калі ты разумееш больш за нас, чаго тады ў школу ходзіш?

— Гаспадзін учыцель, я і сам не ведаю, як у мяне гэта вырвалася. Не хацеў я свяшчэнніка абражаць. Даруйце мне, пра-

шу! Я цяпер заўсёды маўчаць буду! Даруйце, гаспадзін учыцель, не біце, не ганіце.

— Не буду я цябе ні біць, ні выганяць, — сказаў Грывень, — але пакуль твае родныя не папрасяць у свяшчэнніка прабачэння за цябе, вучыць не буду. Ідзі на месца і сядзі сабе як пень. Марш!

Хоць справа вырашылася не да канца, Стах супакоіўся. «Не выгнаў — і добра, — думаў ён. — А з тым прабачэннем неяк будзе. На вакацыях знайду хвілінку, як бацька будзе лагодны, і прызнаюся, падумаеш. А можа, за гэты тыдзень мне і так даруюць».

Садоўскаму ён вырашыў пакуль нічога не казаць і падзяліўся сваімі планамі з Мачугам.

Вучні ўсе да аднаго здзівіліся такому мяккаму пакаранню і тлумачылі гэтую лагоднасць па-рознаму: што паляк гэты вучыўся выдатна, што гэта першая яго правіна, што сваякі ў яго заможныя. Галіна казалася, што прычына велікадушнасці настаўніка — у страху перад праверкай вышэйшага «начальства», якое бясспрэчна абвінаваціла б папа і яшчэ шмат чаго магло б выкрыць. Але хутчэй за ўсё Грывень не выгнаў Стаха таму, што пакуль не атрымаў меху грачанай мукі на бліны, пуда масла і воўчай шкуры.

Сшытак Стах атрымліваў неправераным. На занятках па арыфметыцы падымаў руку — а настаўнік нібы і не бачыў. На чытанні таксама яго прапускаў. Тое самае адбылося заўтра, паслязаўтра — і так цэлы тыдзень.

«Нічога не выйдзе, — зразумеў хлопчык. — Давядзецца ўсё тату расказваць і прасіць, каб ён да папа пайшоў».

З такімі думкамі ён прыехаў у Рагі на вакацыі.

Дома і старыя і малыя яго хвалілі, цешыліся, засыпалі пытаннямі пра школу, казалі, што тут у Рагах дзеецца, а ён зацяты быў, адказваў неахвотна, адрывіста і раз-пораз занураўся ў думкі. Уся ўвага яго была скіраваная на бацькаў настрой, вышукванне прыдатнага моманту і падбор словаў для прызнання.

— Чаго ж хлопец сумны такі? — перагаворваліся родныя. — Мабыць, зашмат навукі да галавы бярэ.

Але ў перадсвяточнай гарачцы знайсці прыдатную хвілінку было цяжка, і Стах марна чакаў яе аж да Куцці.

«Лепшага моманту, чым дзяльба аплаткай, не будзе, — падумаў ён. — У такую хвіліну біць ніхто не будзе».

Але калі пачалі ламаць аплатку, дзядулька завёў аповед пра ўцёкі Святое Сям'і ў Егіпет і расказваў цягам усёй вячэры, а такую гісторыю перарываць было небяспечна, і Стах адклаў да раніцы, калі падзеляць арэхі і пачнуць гуляць у цот і лішку. Але раніцаю бацька падчас аглядання статка пасварыўся з братам і быў страшна злосны, а папаўдні шмат гасцей наехала, і зноў не было як.

Перашкоды ішлі за перашкодамі, дні змянялі адзін адзін, і настала другая куцця, навагодняя.

«Сёння за вячэрай ужо дакладна раскажу, хоць бы што там было», — пастанавіў хлопчык.

Як на шчасце, і бацька, і ўся сям'я былі ў самым добрым настоі. На дварэ шалелі віхура з завейай, а ў хаце было цёпла і ціхамірна. Сям'я сабралася ў найлепшай хаце. Гарэў агонь у печы, у камінку, і лямпа над сталом таксама моцна паліла. Бабы насілі на стол прысмакі, мужчыны курылі тытунь і расказвалі розныя быліцы з небыліцамі.

Вячэра зацягнулася амаль да дзвянтай гадзіны, таму што бабы, перастаўляючы віламі гаршчкі ў печы, вывернулі саянку з баравікамі і мусілі гатаваць яго нанова.

Калі паселі за стол, сабакі на дварэ ўсчалі раптоўны вэрхал і гаўкалі ўжо з чвэрць гадзіны, але памалу.

— Бронік, выйдзі паслухай, — сказаў стары Балашэвіч малодшаму сыну, бо праз замерзлыя шыбы падворак не было як разгледзець.

«Зноў чэрці гасцей прынеслі, — абурэўся ў думках Стах. — Трэба хутчэй пачынаць».

Прызнанне сваё ён да гэтага часу ўжо як малітву ведаў.

— Татка, — сказаў ён і каўтнуў сліну, — мне трэба пра школу вам расказаць...

— Пра школу? Гавары.

І тут у хату ўваліўся Бронік з крыкам:

— Хутчэй уставайце, гумно гарыць!

— Гумно? Падпалілі! Божа мой, ляцім! Матка Боска, што ж гэта! — пасыпаліся крыкі.

Усе ўскочылі з-за стала, накінулі кажухі, а некаторыя, як былі, у марынарках, пахапалі дзяругі, сякеры, вёдры, цэбры і чуйдух рынуліся на пажар. Праз дзве хвіліны ў хаце засталіся толькі зарумзаныя дзеці і старая бабулька.

— Не плачце, нічога нам не будзе, дзядзькі патушаць, — супакойвала дзяцей старая. — Не бойцеся, не дойдзе да хаты. Вось лепей хадзіце сюды, будзем Божаньку маліцца, каб вецер сцішыў. Ціха, дзеткі, хадзіце сюды.

Яна паставіла ўсіх на калені перад абразамі — і Стаха таксама, хоць той ужо быў сабраўся бегчы за астатнімі, уклечыла побач сама і сказала, каб за ёй паўтаралі.

Бабулька горача малілася сваімі словамі, углядаючыся ў выяву Езуса, плачучы горка, як дзеці, распачна благаючы суняць вецер і памагчы тушыць агонь.

Скарыстаўшыся тым, што бабулька горача аддалася малітве, Стах на дыбачках выйшаў з хаты і кінуўся на пажар.

Гумно палала. Вецер раздзімаў яго і тармасіў, як сабака шалёны тузае: спачатку падымаў доўгім вострым языком уверх, скручваў вірам, потым нечакана валіў уніз, маланкай кідаў то ў адзін, то ў другі бок, ліхаманкава растрасаў. Іскры сыпаліся мільёнамі, нібы з агромністых кавальскіх мяхоў ці пашчы вулкана, вырывалі цэлыя ахапкі гарэлай саломы, пераносілі агонь на стагі і пуню побач. Гумно атачаў асляпляльны бляск, які тут жа змяняўся на чорныя аблогі дыму, што цалкам зацягвалі будыніну. Агонь трашчаў, як рамяні млынарскага спуску, вакол жаласна вылі віхуры.

Ля гумна апантана бегалі сямёра мужчын і чатыры кабеты. З такім надвор'ем пра тое, каб патушыць пажар, не было і гаворкі, таму яны намагаліся хоць штосьці з яго ўратаваць і зрабіць усё, каб агонь не перакінуўся далей. На таку ляжала куча намалочанага збожжа. Адны, пакалоўшы лёд у яме для гліны, мачылі там дзяружкі і абкладалі імі стагі з боку агню і дах пуні, іншыя, завярнуўшыя ў такія ж мокрыя дзяружкі, ускоквалі на ток, зачэрпвалі прынесеным посудам збожжа і выносілі з полымя. За ветрам і трэскам агню былі чуваць крыкі:

— Хутчэй! Гады паўзучыя! Уладзь! Сып! Не лезь! Мама, пусці! Я іх сам падсмажу! Хопіць, дзеткі! Ну што там! Эвеліна! Давай! Вышэй!

VIII Інспекцыя

Гумно згарэла, а разам з ім — амаль палова незмалочанага збожжа, пяць стагоў саломы, тры — сена і пуны, пад столь забітая канюшынай і вікаю. Але да астатніх будынкаў агонь не пусцілі. Цэлую ноч гаспадары Рагоў бегалі на ветры і дашчэнту змучыліся. Адны моцна апякліся, некаторыя прастудзіліся і злеглі. Стахаў настрой, і так змрочны ў першай палове вакацый, цяпер зрабіўся зусім жажлівы: плач, стогны, пракляцці, нараканні і шалёныя п'яныя спевы не сціхалі ўвесь наступны тыдзень ні на хвіліну. Уладзь і парабкі так гумна шкадавалі, што выхлысталі цэлае вядро гарэлкі. Пілі дзень і ноч, бушавалі ў хаце, не зважаючы ні на ўгаворы бацькі, ні на старэйшых братоў. Ян раз'юшаны быў бязмежна.

У такіх абставінах Стах нават падумаць не мог пра тое, каб прызнацца ў сваіх правінах, і спадзяваўся, што пакуль вакацыі, настаўнік яму даруе і зусім на яго справу забудзецца.

Пасля Трох Каралёў⁷ у Вончу яго павёз дзядзька Марцін, які на пажары апёкся менш за ўсіх. Па дарозе ён вучыў хлопца ў школе быць уважлівым, паслухмяным, пакорлівым, каб не змарнаваць заплачаных за яго грошай, яшчэ даражэйшых цяпер, калі агонь знішчыў палову ўраджаю.

Стах слухаў дзядзькавыя наказы безуважна і маліў Бога, каб у настаўніка аказалася кароткая памяць, усю дарогу, а потым яшчэ ўвесь вечар і ўсю наступную раніцу, пакуль не заняў сваё месца ў класе.

Праз агромністыя сумёты вучняў было няшмат, а тыя, што прыйшлі, былі вяселья і гаманкія: хваліліся, хто колькі сала з'еў, хто калядаваць хадзіў з зоркай, хто з казой, хто з мядзведзем.

Настаўнік таксама прыйшоў у надзвычай добрым настроі, размаўляў з дзецьмі пра вакацыі і ўсміхаўся. У Стаха прамільгнуў праменьчык надзеі.

Правяраючы прысутных, Грывень назваў і яго:

⁷ Тры Каралі — апошнія свята каляднага цыкла, якое каталікі адзначаюць 6 студзеня.

— Станіслаў Балашэвіч.

— Есть! — падскочыў Стах.

— Ну што, быў бацька ў свяшчэнніка?

— Не, гаспадзін учыцель, — прызнаўся хлопчык.

— Не быў? Гэта чаму ж?

— Не сказаў бацьку я пра гэта, баяўся, што паб'е.

— Не сказаў? — паўтарыў настаўнік такім тонам, быццам толькі што выкрыў ману. — Ведаю я вашу хітрасць, шляхта фанабэрыстая. Вы проста выбачацца перад праваслаўным свяшчэннікам не хочаце. Ладна, можаш сабе далей сядзець як балван.

Стах бяссьільна сеў на лаву, адчуўшы сябе самым няшчасным у свеце хлопчыкам.

На першым перапынку да яго падышла Галіна.

— Што, праўда не сказаў? — запытала яна.

— Не сказаў, Галінка, збаяўся.

— Што ж твой бацька за кат такі?

— Ну... строгі ён, а тут яшчэ няшчасце — на другую куццю нас гады-нітаўцы спалілі.

— Спалілі?! Зусім?

— Гумно са снапамі згарэла, пуны з кормам і стагі. Галінка, сястрычка залаценькая, што ж мне рабіць цяпер?

— Не гоняць, дык сядзі і вучыся. Глядзі, што іншым задаюць, і тое ж рабі.

Стах да парады прыслухаўся і вучыўся што было сілаў. Увесь час па-за школай ён згадваў настаўніцкія тлумачэнні і рабіў заданні. Не хадзіў на рэчку, не валэндаўся па вуліцах, як іншыя. Урокі, якія іншыя ледзь прачытаць маглі, ён ведаў на памяць і мог адказаць на любое пытанне настаўніка.

Міналі дні і тыдні, а Грывень упарціўся і рашэння свайго не адмяняў: рانیцай Стахавага прозвішча не называў, сшыткі вяртаў неправеранымі, на ўроках не выклікаў і ні пра што не пытаўся. А поп на сваіх уроках нават у бок Стаха стараўся не глядзець.

— І чаго ты, ляху, прыходзіш, калі настаўнік цябе вучыць не хоча! — казалі яму рускія. — Што ты, стары, марна чобаты зношваеш і крамныя штаны праціраеш?

Стах ужо і сам пра гэта думаў і ўрэшце пачаў сумнявацца ў разумнасці свайго рашэння і ўсэнсоўнасці сваіх высілкаў. Яму

здавалася, што пропісь без чырвоных настаўніцкіх пазнакаў не прыносіць ніякай карысці, што ўсё няправільна і не патрэбна. Як толькі настаўнік адмовіўся яго вучыць, ніводзін вучань больш не зазіраў у Стахаў сшытак, ніхто ні пра што не пытаў, ніхто не верыў, і ён турбаваўся ўсё мацней. Часам ён лічыў сябе поўным зломкам і найвялікшым дурнем у класе. Ён зайздросціў нават тым вучням, чые сшыткі аж чырванелі ад настаўніцкіх выпраўленняў, але былі правераныя, і тым, чые адказы выклікалі ў астатніх рогат, але якіх пыталі, і нават тым, якія штодня атрымлівалі па руках і ў пысу.

І з кожным тыднем хлопчык усё больш падаў духам, увесь час сядзеў сумны і задуменны. Часта, прыгнечана гарбеючы на кватэры над кніжкамі, ён утаропліваўся ў нейкі прадмет на сцяне і бяздумна сядзеў так гадзінамі.

На пытанні апекуноў пра прычыну смутку заўсёды адказваў, што тужыць па Рагах.

— Ды ты чаго, карапуз, — суцяшаў Садоўскі, — вось дачакаемся Масленіцы, зноў тыдзень вакацыяў у цябе будзе, і з'ездзіш дадому.

«Калі Бог дасць таго дачакацца, — казаў сам сабе Стах, — то я ўжо такім баязлівым і дурным не буду. Лепш гадзіну адпакутаваць, чым палову зімы. Калі б вось цяпер бацька заехаў ці які з дзядзькоў, я б адразу тут прызнаўся, каб толькі мукі гэтыя сышлі як хутчэй».

І здзіўляўся, што яго так доўга ніхто не адведвае.

Потым надышла чаканая Масленіца. Вакацыі пачыналіся ў суботні полудзень і доўжыліся восем дзён.

Раніцай у суботу настаўнік на трэцім уроку раздаваў вакацыйныя заданні. Хлопцы нецярпліва тупалі нагамі, рыхтык коні на стайні.

Нечакана адчыніліся дзверы, і ў клас зайшоў нейкі вельмі ўжо важны барын. У доўгім, аж да костачак, футры з раскошным куніцавым каўняром і ў дарагой каракулевай шапцы. Меў вострую бародку і прыгожа падкручаныя вусы. Зняў шапку — а там плёх.

Настаўнік ліхаманкава ўскочыў.

— Устаць! — крыкнуў ён дзецям і ціхенька дадаў: — Інспектар.

— Здравствуйте, дети, — сказаў інспектар.

— Здравствуйце, гаспадзін! Здравствуйце, гаспадзін інспектар! — бязладна замармыталі знянацку заспетыя вучні.

Павітаўшыся з настаўнікам, інспектар выказаў здзіўленне такой вялікай колькасці дзяцей у школе. Зняў — з руплівай дапамогай настаўніка — футра, склаў яго на крэсла, пацёр рукі, некалькі разоў прайшоўся па пакоі, таго-сяго пагладзіў па галаве, спытаў, які адзел дзе сядзіць, і пачаў праверку. Пытаў двух-трох з кожнага аддзела, спачатку чытанне, потым пісьмо, зазіраў у сшыткі. Пад канец перайшоў да вусных пытанняў — некалькі па кожным прадмеце. Пачаў з першага аддзела, дзе наймалодшыя мелі дзесяць гадоў, а збольшага сядзелі хлопцы дужыя, гадоў па трынаццаць і болей, некаторыя ўжо нават за плугам хадзілі і з касой упраўляліся.

— Слухайце, дзеці, — казаў інспектар. — У бацькі было чатыры сыны і тры дачкі. Колькі ўсіх дзяцей?

— Сем! — загучаў хор галасоў.

— Вот малайцы! — пахваліў інспектар. — Сядайце. Колькі фунтаў у пудзе? — звярнуўся ён да другакласніка.

— Сорак! — адказаў клас у адзін голас.

— Добра. А што цяжэйшае, дрэва ці пух?

— Дрэва! — зноў разам адказалі дзеці.

— Добра. А што больш заважыць: пуд дрэва, пуд пуху ці пуд жалеза?

— Жалеза!

— Аслы якія! А можа, хто іначай думае?

Некалькі вучняў разам са Стахам паднялі рукі.

— Што цяжэйшае? — выклікаў інспектар хлопца, што сядзеў сама блізка ад яго.

— Дрэва! — быў адказ.

— Яшчэ большы асёл.

Астатнія рукі спуджана апусціліся. Засталася толькі Стахава.

— А ты як думаеш?

— Пуд пуху, пуд дрэва і пуд жалеза заважаць аднолькава.

— Як такое можа быць? Жалеза ж цяжэйшае.

— Так, але на пуд маленькі кавалак спатрэбіцца.

— Вось ты адзін і маладзец. Як зваць?

— Станіслаў Балашэвіч.

— Вельмі добра. Сядай.

Ад хвалявання ў Стаха дух заняло. Ён зірнуў на Галіну, якая заўжды была да яго зычлівая: яна падавала яму знакі, каб скарыстаўся выпадкам і пажаліўся інспектару. Ён зразумеў, але паколькі інспектар, занатаваўшы яго прозвішча, перайшоў ужо да трэцяга аддзела, адклаў скаргу на потым.

— Хто з вас быў у горадзе, у такім вялікім, губернскім, падыміце рукі, — загадаў інспектар.

Двое трэцякласнікаў паднялі рукі.

— У якім горадзе ты быў? — спытаў інспектар аднаго з іх.

— У Магілёве быў.

— Так, Магілёў — вялікі губернскі горад. А ведаеш сталіцу Расіі?

— Санкт-Пецярбург!

— А чаму яна так называецца?

— Бо яе заснаваў Пётр Вялікі.

— Добра. А ў якім годзе заснаваў, ведаеш?

Той не ведаў.

— Хто ведае? Ніхто? А вы? — убачыўшы, што трэцякласнікі не адказваюць, звярнуўся інспектар да чацвёртага аддзела.

У чацвёртым усе хацелі адказаць. Інспектар выбраў Галіну.

— У 1703-м, — сказала яна.

— Добра. А да цара Пятра Вялікага Расія ўжо існавала?

— Так, доўга ўжо існавала.

— А хто быў першым уладаром Расіі і ў якім годзе ўладу прыняў?

— Рурык. Здаецца, у 862-м.

— Правільна. Вось як доўга Расія стаіць — больш за тысячу гадоў. А перад Расіяй свет доўга быў?

— Так, вельмі доўга.

— А ў якім годзе свет пачаўся?

Гэтага Галіна не ведала.

— Хто можа адказаць? Ну, дзеткі, падумайце. Ніхто? Хто адкажа, у якім годзе пачаўся свет, — звярнуўся інспектар да ўсіх, — атрымае ўзнагароду.

— У першым, гаспадзін інспектар, — прамовіў Стах.

— Чаму ў першым? У якой кнізе ты гэта бачыў, хто табе раскажаў?

— Не ведаю, у какой кнізе пра тое пішуць, але, па-мойму, калі свет пачаўся, то і гады пачацца мусілі.

— Вот, Станіслаў, ты ў мяне яшчэ раз маладзец! — пахваліў інспектар, падышоў да хлопчыка, загадаў пачытаць, а п-тым — паказаць сшытак.

— А чаму не правераны? — адразу спытаў ён. — Міхаіл Іванавіч?

— Не правяраў яму сшытак некалькі тыдняў, бо пакараны ён. Вучань кемлівы, але свавольны і наравісты, — адрапартаваў настаўнік.

— Ну вот, — сказаў Стаху інспектар. — Я цябе тут хвалю, а ты, аказваецца, гарэза і свавольнік. Трэба паслухмяным быць, пакорным, ціхім. Можна, выправішся?

— Я буду заўжды пакорным, гаспадзін інспектар, але хачеў бы...

— Вы яму даруйце пакуль, Міхаіл Іванавіч, — перарваў інспектар. — Ён выправіцца.

— Дарую, пане інспектар.

— І, думаю, ён тут без усялякай карысці сядзіць. Перавядзіце яго ў трэці аддзел.

— Так, перавяду, пане інспектар.

— І яшчэ. З тых кніжак, што я для вашай бібліятэкі прывёз, прашу яму «Тараса Бульбу» аддаць ва ўласнасць.

IX Друг

Масленічныя вакацыі Стах прабавіў надзвычай весела. Калі хатнія даведаліся, як яго адзначыў інспектар, то літаральна на руках малога насілі.

Трэцюю чвэрць навучальнага года хлопец праседзеў у трэцім аддзеле. Вучыўся старанна, паводзіўся ўзорна, паслухмяна, як і абяцаў інспектару, увесну быў пераведзены ў чацвёрты аддзел і радасны вярнуўся ў Рагі.

Але восенню ён зноў з'язджаў неахвотна, і прычынай гэтага было набрынялае нянавісцю стаўленне да яго вучняў-іншаверцаў і з'едлівыя водгукі пра яго саміх настаўнікаў.

Ён прыехаў у другім тыдні верасня, акурат да пачатку заняткаў. Большасць лаваў зеўрала пустатой, але чацвёрты адзел у першы ж дзень з'явіўся ў поўным складзе. Цяпер у ім вучыліся Стах, адзін з братоў Паўловічаў, Барух Салавейчык, сын рэзніка з мястэчка, і пяцёра беларусаў. Настаўнік застаўся той самы.

Каля месяца вучняў у школу хадзіла вобмаль, а потым пачалі збірацца. Шмат запісалася навічкоў. Стах у новапрыбылых палякаў з цікавасцю пытаўся пра прозвішча, мясцовасць, паходжанне і сваякоў, прагнучы знайсці крэўных, якія цалкам маглі адшукацца ў Балашэвічаў у ваколіцах Вончы.

Аднойчы раніцай ў сярэдзіне кастрычніка разам з купкай беларусаў у парцянках і лапцях у школе з'явіўся адметны хлопца невывразнага паходжання. Быў ён у заечай шапцы, сівой світцы — такія носяць у беларускіх вёсках, штанах з даматканнага сукна і прыгожых чорных ботах вышэй за калена. Не тое паляк з рускай вёскі, не тое русін з заможных купчанскіх хутаран. Найбольш усіх зацікавілі боты: такіх ніхто ў школе не тое што не меў — нават не бачыў ніколі. Гадоў прыбыш меў пятнаццаць ці нават болей, бо дужы быў і крэпкі, а на твар — мілы і прывабны. Стах з першага погляду адчуў да яго вялікую сімпатыю. Яму нават здалася, што недзе гэтага хлопца ён ужо бачыў.

Навічка адразу абступілі сталыя вучні, уважліва да яго прыглядаючыся. Некаторыя нават абмацаваць пачалі.

— Зваць як? — падступіў Кірпаты, найвялікшы ў школе задзіра і насмешнік.

— А табе навошта? — даў адлуп гаспадар доўгіх ботаў, мераючы нахабу позірмам.

— Мне навошта?! — закрычаў Кірпаты. — Я настаўніка замяняю! А ну кажы, як зваць!

— Так, ён настаўніка замяняе, — пацвердзілі ўсе.

— Зваць мяне Косцік, — паведаміў навічок, убачыўшы вакол толькі сур'ёзныя міны.

Смех выбухнуў разам з мянушкамі:

— Косцік! Хвосцік! Мосцік!

Косцік пачырванеў як бурак.

— А па фаміліі як? — пытаў Кірпаты далей.

— Не адказвай яму, ён звычайны дурань, два гады ў адным класе сядзіць! — выкрыкнуў аднекуль ззаду Стах.

Косцік пхнуў Кірпатага ў грудзі.

— Ах вось так?! Паваяваць са мной хочаш?! — заверашчаў Кірпаты.

— Я не баюся, — адказаў новенькі. — Хочаш — паваюем.

— Ну давай. Даведаешся, колькі фунт ліха каштуе. Нападай давай.

— Сам пабачыш. Давай, хоць пад пахі бяры.

Яны схапіліся і рухнулі на зямлю, Косцік зверху.

— Ого, вось табе і хвосцік, — дзівіліся вучні.

А некаторыя радаваліся:

— Так яму, задаваку! Ён думаў, што адзін тут сілач. Так яму!

— Ты мяне паваліў, — падымаючыся, сказаў Кірпаты, — бо пэўна ўжо нажэрся, а ў мяне і крышкі ў роце з учора не было.

— Гэта праўда, ён сённяя галодны, — засведчылі аднакласнікі.

— Ну тады падыходзьце хто пад'еўшы, — падбухторваў Косцік. — З любым вазьмуся.

Але далейшаму разбіральніцтву перашкодзіла з'яўленне настаўніка.

Падчас праверкі навічкоў вучні даведаліся, што прозвішча Косціка — Васілеўскі. Ён ужо крыху быў навучаны, таму пайшоў адразу ў другі адзел.

На перапынку Васілеўскага абступілі палякі.

— Ты з нашых, ты польскі? — дапытваліся яны.

— А як жа, польскі, польскі, — адказаў Косцік.

— Ты ж леснікоў сын, праўда? — запытаў Стах.

— Так. А ты адкуль?

— Я толькі паглядзеў на цябе і нібыта пазнаў. Я з Рагоў, Балашэвічаў Стась.

— Ты — Балашэвічаў Стась?! Гэта ж трэба, як чалавека адзежа змяняе. Я цябе зусім не пазнаў, хоць столькі разоў у Рагах быў і цябе бачыў.

— Як ты здолеў Кірпатага зваліць?

— Я і двух такіх павалю, мне яны як мухі.

— Ты такі моцны?! А давай будзем з табой дружыць. Я ўжо ў чацвёртым адзеле.

— Такі малы і ўжо ў чацвёртым? Дружыць згодны, калі ты хочаш. А вось раскажы мне, Стах, што гэта за два кругі на чорнай дошцы.

— Гэта наш свет такі.

— Такі смешны свет?!

— Так. Хадзем, я табе ўсё патлумачу.

І Стах паказаў Косціку часткі свету, Расію, а потым падрабязна апавёў пра партрэты ўсіх цароў на сцяне.

— А вунь той, што як канакрад глядзіць, — гэта хто? — асабліва зацікавіўся Косцік партрэтам Мікалая I.

— Ціха! — шыкнуў Стах, хапаючы яго за плячо. — Гэта таксама цар!

— І таксама расійскі?

— Польскіх тут няма. А цяпер зірні ў кут пад ручнік.

— Гэта хто?

— Гэта іхны Пан Езус.

— Гэта Езус у іх такі?! Аяяй, нягеглы ён нейкі. Як такому маліцца?

— А ты думаеш, я яму малюся? Я толькі для выгляду вуснамі варушу, а хто ж ведае, што Ён думае. У іх амаль усе абразы такія. Як у цэркві будзем, сам пабачыш.

— А што, тут трэба да цэркві хадзіць?

— Так, у царскія святы ўсіх разам да цэркві ганяюць. Толькі габрэяў не чапаюць, яны ж няхрышчаныя.

* * *

Вечарам Косцік адведаў Стаха на кватэры.

— Адкуль у цябе такія боты дзіўныя, доўгія? — спытаў Стах.

— А гэта мне пан даў, за тое, што мой бацька мінулае зімы мядзведжы бярлог адшукаў.

— За бярлог?

— Так. Ты, мабыць, не ведаеш, як лесніку важна мядзведжы бярлог знайсці. Вось мінулай зімою мой тата знайшоў, мядзведзя ў аблаве забілі, і тата пана папрасіў мне ў навуцы дапамагчы. Пан даў дзесяць рублёў і вось гэтыя боты. Пан іх, канечне, трохі насіў, але калі падноскі ставіць і даглядаць як належыць, то на тры рокі хопіць.

— Па-мойму, пан ваш — той яшчэ жмінда. За мядзведжы бярлог мог бы і болей даць.

— Па-мойму таксама жмінда, але тата кажа, што доранаму каню ў зубы не глядзяць і калі даюць, то браць трэба. Дык што, — вярнуўся Косцік да размовы пра школу, — ты такі малы, а ўжо ў чацвёртым сядзіш? То вясною экзамент здасі ўжо?

— Спадзяюся, што здам.

— У Смалярні аж двое такіх, што экзамент здалі: Казік Здановіч і Ясь Ладан. Я з Казікам дружу. Ты ў Смалярні калі-небудзь быў?

— З нашых амаль усе былі, а я ніколі.

— Ой, бачыў бы ты, які наш засценак вясёлы! Дваццаць дзве польскія хаты побач стаяць. Могілкі польскія ёсць, ёсць такі чалавек, што дзяцей у вадзе хрысціць і нябожчыкаў хавае, музыканты свае, дзяўчат многа і хлопцаў усякіх. А яшчэ ведаеш што, — сцішыў ён голас. — У мяне ў Смалярні дзяўчына.

— У мяне таксама ўжо дзяўчына ёсць.

— Ды што ты! А прыгожая хоць?

— Як анёлак!

— А вялікая?

— Не, малая яшчэ, але ўжо смяецца, а ручкі як сцісне, дык не адразу і расчэпіш.

— Што?! Стой, дык ты пра дзіцёнка гаворыш?

— Дзіцёнак яшчэ, ага, мама на жніво нарадзіла.

— Дык яна табе сястра, значыць.

— І нават родная. Эх, ты б яе бачыў!

— Ды ідзі ты з такой дзяўчынай. Я пра тую кажу, з якой жаніцца можна, як вырастэш.

— А-а, такая, каб жаніцца?! А я жаніцца не змагу, бо на ксяндза буду вучыцца.

— Калі б у мяне Каруські маёй не было, я б з табою на ксяндза пайшоў.

— Праўда на ксяндза? — уразіўся Стах. Падумаў крышку і спытаў:

— Дык тваю дзяўчыну Каруса зваць?

— Так, Каруса, а называюць яе ўсе Былінка.